

ƏSMƏD MUXTAROVA

**TÜRK
XALQLARININ
DÖVLƏTÇİLİK
TARİXİ**

*Ali məktəb tələbələri üçün
dərs vəsaiti*

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
tərəfindən təsdiq edilmişdir*

BD 9

BAKİ - 2002

M85

Elmi redaktor: t.e.d., professor Q.Ə.QEYBULLAYEV

Rə'yçilər: t.e.d., professor Q.S.İSMAYILOV
t.e.d., professor O.B.SULTANOV
t.e.n., dosent M.N.MİRZƏYEV

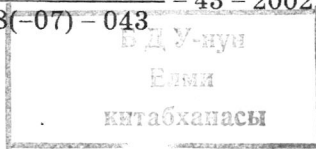
g(5)
+ M85

Muxtarova Ə.İ.

***Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi (qədim dövr və orta əsrlər).
Bakı, 2002. - 136 səh.***

Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinin tələbələri və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş bu əsərdə türk xalqları tarixinin indiyədək tam halda tədqiqat predmeti olmamış bir problemi - dövlətçilik tarixi araşdırılır. Əvvəlcədən bildiririk ki, «Azərbaycan tarixi» və «Türkiyə tarixi» fənləri xüsusi kurs kimi tədris olunduqlarına görə, dərslikdə bu dövlətlərə aid məsələlərə toxunulmayıb. Dərslikdə tarixi fikrin yeni inkişaf nailiyyətlərini əks etdirməyə cəhd göstərilib. Burada hadisələrə sivilizasiya və formasiya baxımından yanaşmadan imtina edilmir. Əksinə, onlar mənfəi və müsbət cəhətləri nəzərə alınmaqla vəhdət şəklində verilir.

M 0501000000 - 05
658(-07) - 043 - 43 - 2002

245317

© Ə.MUXTAROVA

© Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2002

MÜNDƏRİCAT

	<i>səh.</i>
MÜƏLLİFDƏN	5
GİRİŞ	14
<i>I BÖLMƏ. QƏDİM DÖVRDƏ TÜRK DÖVLƏT</i>	
<i>QURUMLARI</i>	
<i>I fəsil. Mərkəzi Asiyada qədim türk dövlətləri</i>	38
§1. Saklar	38
§2. Massaqetlər	42
§3. Usunlar	44
§4. Mərkəzi Asiyada Hun dövləti	45
<i>II fəsil. Cənub-Şərqi Avropada türk tayfa ittifaqları və ilk dövlət qurumları</i>	48
§1. Kimmerlər	51
§2. Skiflər	53
§3. Səvromatlar (sarmatlar)	57
<i>II BÖLMƏ. ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ MƏRKƏZİ ASİYADA VƏ CƏNUB-ŞƏRQİ AVROPADA TÜRK DÖVLƏTLƏRİ</i>	
<i>I fəsil. Erkən orta əsrlərdə Mərkəzi Asiyada türk dövlətləri</i>	64
§1. Kuşan dövləti	64
§2. Ağhun dövləti	66
§3. Kanq dövləti	68
§4. Xarəzm dövləti	69
§5. Türk xaqanlığı	70
§6. Türkəş xaqanlığı	80
§7. Karluq dövləti	81
§8. Uyğur xaqanlığı	82
§9. Samanlar dövləti	86
§10. Fərqanə dövləti	87
§11. Xarəzmşahlıq	88

§12. Qırğız xaqanlığı	89
§13. Qaraxanlar dövləti	91
§14. Kidan dövləti	95
§15. Oğuz dövlət idarəçiliyi	96
<i>II fəsil. Erkən orta əsrlərdə Cənubi-Şərqi Avropada türk dövlətləri</i>	101
§1. Cənub-Şərqi Avropada Hun dövləti	101
§2. Bolqar dövlətləri	103
§3. Xəzər xaqanlığı	105
§4. Peçeneqlər	106
§5. Kaymaklar və qıpçaqlar	108
§6. Avar xaqanlığı	110
§7. Suvar dövləti	110
<i>III BÖLMƏ. SON ORTA ƏSRLƏRDƏ TÜRK DÖVLƏTLƏRİ</i>	119
§1. Monqol imperiyası	119
§2. Qızıl Orda	122
§3. Teymurun dövləti	125
<i>NƏTİCƏ</i>	129
<i>İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI</i>	130

MÜƏLLİFDƏN

Deyirlər ki, tarixi keçmiş hər dövrün öz baxışı vardır. Bu, həqiqətdə də belədir. Keçmiş Sovetlər quruluşu dövründə türk xalqlarının tarixinə ögey münasibət açıq-aşkar nəzərə çarpırdı. Ümumiyyətlə, Qərbi Avropa və Rusiya tarixçilərinin əsərlərində qədim türk xalqları çox hallarda barbarlar, dağıdıcılar və istilaçılar kimi səciyyələndirilir. Doğrudur, qədim türk xalqları tarix boyu yeni ərazilər (torpaqlar) uğrunda müharibələr aparmışlar, və yə'qin ki, bunun da obyektiv səbəbləri vardır. Lakin həmin səbəblər indiyədək araşdırılmamış və deməli, türk xalqlarının qədim dövrdə və orta əsrlərdə qonşu və uzaq xalqlarla müharibələrinin səbəbləri aydınlaşdırılmamışdır.

Türk xalqlarının qədim dövr və orta əsrlər tarixi ilə bağlı problemlər çoxdur. Onların dövlətçilik ən'ənələri, köçəri maldar hissəsinin işğal etdikləri ölkələrdə oturaq əhali ilə qarşılıqlı münasibətləri, köçəri həyat tərzinin və köçəri mədəniyyətlərinin tarixi qanunauyğunluqları və b. problemlər indiyədək tam halda xüsusi olaraq tədqiq olunmamışdır. Ümumiyyətlə götürdükdə türk xalqlarının qədim dövr tarixi məsələləri haqqında tarixşünaslıqda mövcud olan konsepsiyanın obyektivliyi şübhə doğurur.

Rus tarixşünaslığında qədim türk xalqlarının tarixinə münasibətdə iki baxış vardır: I.E.ə.I minilliyə aid bir sıra qədim türk etnosları (Kimmer, Sak, Skif, Sarmat, Massaquet, Alan və b.) irandilli sayılmış və bununla da həmin etnosların qədim tarixi ədalətsiz olaraq başqa xalqların, ilk növbədə irandillilərin tarixlərinə calanmışdır. Aşağıda biz müvafiq fəsillərdə bu məsələyə qayıdacaq və tarixi həqiqətin nədən ibarət olduğunu qısa şəkildə aydınlaşdıracağıq. 2.E.ə.I minillikdə və eramızın I minilliyi çərçivəsində türk tayfalarının Şərqi Avropada, Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada işğalları (aşağıda deyildiyi kimi, əslində bu işğallar e.ə.I minilliyin əvvəllərindən başlanmışdır, lakin həmin işğallar irandilli xalqlara aid edilir, bu barədə aşağıda mə'lumat veriləcəkdir) və bu işğalların nəticəsində yaranmış

dövlət qurumlarının mahiyyətlərinə varmadan bu proses yalnız mənfi tarixi hadisə kimi səciyyələndirilmişdir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Rus tarixşünaslığında türklər insafsız, bacarıqsız, barbar və vandal kimi xarakterizə olunur və onların bəşər tarixində rolu və yeri sanki bilərəkdən kölgədə qoyulur. Köçəri maldarlıq repressiv təsərrüfat sahəsi hesab edilir və qədim türklərdə mədəni inkişafın olmadığı vurğulanır. Bu fikirlər tarixi həqiqəti əks etdirmir. Köçəri maldarlığa uyğun olaraq formalaşmış dövlətçilik xüsusiyyətləri, yə'ni maldarlarda siyasi qurumların mahiyyəti təhlil olunmadan istilaları birtərəfli qiymətləndirmək əlbəttə ki, yanlış nəticəyə gətirib çıxarır. Bu fikirlə əlaqədar olaraq bir neçə misalı rus dilində olduğu kimi veririk: *"История человечества знает несколько опустошительных, варварских нашествий, которые остались в памяти народов как время тяжких бедствий, неисчислимых жертв, разрушений памятников культуры, насилий и бесчинств завоевателей"*¹. Müəllif bu fikrinə misal olaraq V əsrdə Şərqi Avropada Hun imperiyasını və XIII əsrdə Qızıl Orda dövlətini misal gətirir. Qızıl Ordanın tədqiqatçılarından biri olan V.L.Yeqorov yazır: *"На протяжении длительного времени Золотая Орда играла, особо крайне, реакционную роль в политическом, общественном и культурном развитии разнообразного и многочисленного населения обширного историко-географического региона"*².

Orta Asiyada eramızın I minilliyinin I yarısında hakim mövqeyə malik olmuş Ağhunlar (Xionlar, yaxud Eftallar dövləti) haqqında yazılmışdır: *"Для Средней Азии появление их ознаменовало только разрушительность"*³. Lakin bu dövlətin başqa səciyyəsi də vardır. Orta Asiya xalqlarının tarixlərinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə bu dövlət vaxtında əkinçiliyin və ticarətin inkişaf etdiyi deyilir. Digər tərəfdən, qüvvətli İran Sasanlar dövlətinin həmin əsrlərdə Orta Asiyanı işğal etmək siyasətinə qarşı çıxan yeganə qüvvə də məhz Ağhunlar dövləti hesab olunur. *"Эфталиты и созданное ими государ-*

*ство несмотря на сравнительно недолгое его существование, сыграло в истории Средней Азии значительную роль. Положив конец всем попыткам сасанидов распространить свою власть на Среднеазиатское междуречье, эфталиты обеспечили сохранение ему самостоятельного пути экономического и культурного развития*⁴. Cənub-Şərqi Avropada hunlar Avropa xalqlarının sosial-iqtisadi həyatını ləngidənlər kimi səciyyələndirilir⁵. Aydın nəzərə çarpır ki, Rus tədqiqatçıları məsələni birtərəfli izah edir, onun yalnız mənfi cəhətlərini qabardırlar. Bu belə deyilsə, nəyə görə nəzərə alınmır ki, hunlar Krımı və Qara dənizin şimal çöllərini qədim alman tayfalarından azad etməsəydilər, Rusiyanın indiki Şərqi Avropa hissəsi bəlkə də Almaniyaya məxsus olacaqdı və belə olduqda orta əsrlərdə Rus dövlətindən söhbət ola bilməyəcəkdi. III əsrin I yarısında Qara dənizin şimal-qərb çölləri mənbələrdə qot, veziqot, ostroqot və b. adlarla mə'lum alman tayfaları tərəfindən işğal olunmuşdu (III əsrin 50-ci illərində qotların Gürcüstanın Kolxida bölgəsinə qarətçi hərbi səfərləri olmuş, yalnız Avropaya hunların gəlişindən sonra dayanmışdı). Alman tayfalarını IV əsrin 70-ci illərində Attila qanlı döyüşlərlə Cənub-Şərqi Avropadan qovub çıxarmışdır. Ona görə də Sovet tarixçilərinin hunları "parazit" adlandırmaları⁶ tarixi həqiqətə qarşı saxtakarlıq nümunəsi hesab edilə bilər. Şərqi Avropada Qərbi Hun imperiyasının I əsrdə dağılmasından sonra orada XI-XII əsrlərə qədər ağalıq etmiş Türk tayfalarına (hunlar, peçeneqlər, qırçaqlar, kumanlar, uzlar və b.) rus tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə yer ayrılması da təccüb doğurur, amma yazılır ki, bu tayfalara qarşı mübarizə *"была одним из важных факторов, способствовавших образованию раннефеодального государства с центром в Киеве"*⁷.

XII-XIII əsrlərdə Şərqi Avropada monqol işğalları və Qızıl Ordanın yaranmasına gəldikdə, məsələnin mənfi cəhətləri ilə yanaşı müsbət cəhətləri də nəzərə alınmalıdır. Rus tarixşünaslığında mərkəzləşmiş Rus dövlətinin yaranması mütərəqqi

hadisə sayılır. Bu, həqiqətdə də belədir. Lakin bu mərkəzləşdirilmiş dövlətin təşəkkülünün Qızıl Ordaya qarşı mübarizə ilə bağlılığı unudulur. Başqa sözlə, nəzərə alınmır ki, Qızıl Ordaya qarşı mübarizə Şərqi slavyanları hərəkətə gətirdi və mərkəzləşmiş Rus dövlətinin yaranması ilə rus xalqının formalaşması prosesi başlandı. Rus tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərdə yazılmışdır: *“В конце XV - начале XVI вв. более чем двухвековая борьба русского народа за свое государственное единство и национальную независимость завершилась объединением русских земель вокруг Москвы в единое государство”*⁸. Lev Qumilyov bu münasibətlə yazmışdır ki, Qızıl Ordaya daxil olması nəticəsində *“Русь успела окрепнуть и усилиться”*⁹.

XIX əsrdə rus tarixçisi N.M.Karamzin ilk dəfə “tatar-monqol zülmü” ifadəsini işlətmis¹⁰ və sonra bu fikir bütün Rus və Sovet tarixçiləri tərəfindən təkrar edilmiş və deməli, qədim türk xalqlarına mənfi münasibət üçün etalon olmuşdur.

Rus tarixşünaslığında X əsrdə Karpatın orta hissəsi ilə Don çayı arasında yaşamış qədim türk mənşəli Kəngər-peçeneqlər Rus (Şərqi slavyan) tayfalarının qarətçiləri kimi səciyyələndirilir. Lakin X əsr Bizans müəllifi Konstantin Baqryanorodni yazır ki, ruslar məhz peçeneqlərin hesabına yaxşı yaşayırlar, *“ведь они (я’ни ruslar - Ə.М.) покупают у них коров, коней, овец и от этого живут легче и сытнее, поскольку ни одного из упомянутых выше животных в России не водилось”*¹¹.

Bu misallar göstərir ki, ümumiyyətlə, heç bir tarixi hadisə yalnız mənfi hadisə kimi səciyyələndirilə bilməz, çünki hər bir tarixi hadisənin ictimai inkişafa bu və ya digər dərəcədə, yaxud bu və ya digər nisbətdə təkanverici rolu olmamış deyildir. Məsələn, monqol işğalları qarətçi xarakter daşımış və bir sıra mədəni şəhərlərin dağıdılması ilə müşayiət olunmuşdur. Amma monqollar üçün Monqol dövlətinin yaranması mütərəqqi tarixi hadisə idi, ona görə ki, monqol xalqının formalaşması məhz bu dövlətlə əlaqədardır.

Tarixi həqiqət iki halda gizli qala bilər: həmin həqiqəti ortaya çıxara bilən tədqiqatçının olmaması və həqiqətin bilərəkdən danılması. Hər hansı bir xalqın tarixini həmin xalqa münasibətlə bağlı olaraq təhrif etmək olar. Lakin xalqın tarixi yaddaşını təhrif etmək mümkün deyil, çünki tarixi həqiqət yenilməzdir.

İndi aydınlaşır ki, “hər nəslin tarixi keçmişə öz baxışı var” - kəlamı da doğrudur. Sovet quruluşu illərində türk xalqlarının, o cümlədən xalqımızın tarixi və mədəni irsi obyektiv surətdə tədqiq olunmamışdır, çünki bu xalqlara müstəmləkəçilik mövqeyindən münasibət bəslənmişdir. Gebbelsin bir məşhur kəlamı vardır: hər hansı bir xalqdan onun tarixini al - bir nəsil-dən sonra həmin xalq kütləyə çevriləcək, bir neçə nəsildən sonra isə onu sürü kimi idarə etmək olar¹². Sovet tarixşünaslığında türk xalqlarına məhz belə münasibət vardı. Məsələn, Şimali Qafqazın türk xalqlarından olan karaçaylar Sovet tarixşünaslığında türkləşmiş mənşə e'tibarilə irandillilər (daha dəqiq deyilsə osetinlər) sayılır və deməli, onların orta əsrlərə qədər müstəqil etnik tarixə malik olmadığı göstərilirdi. Mə'lum olduğu kimi, azərbaycanlılar da orta əsrlərdə türkləşmiş dağıstandillilər (şimalda) və irandillilər (cənubda) hesab olunur.

Qeyd edilməlidir ki, türk xalqlarının qədim tarixinə bu ögey münasibət Azərbaycan tarixşünaslığında da nəzərə çarpır. Açıq nəzərə çarpır ki, Azərbaycan xalqının tarixi ümumtürk kontekstindən kənarada tədqiq edilmiş, xalqımızın tarixi kökləri ədalətsiz olaraq yad xalqlarla əlaqələndirilmişdir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Azərbaycan xalqının tarixi müasir Azərbaycan ərazisi ilə hüdudlanmış vəziyyətdədir. Halbuki, əslində indiki sərhədlər daxilində Azərbaycan ölkəsinin yox, Azərbaycan xalqının milli tarixi yazılmalı və onda Ermənistan və Gürcüstan azərbaycanlılarının da tarixləri əhatə olunmalıdır. Akademik Tofiq Köçərli bu sözləri yazmaqda haqlıdır: “Əslində biz əsrlər boyu milli tariximizin yazılmasına e'tinasız olmuşuq”¹³.

Biz burada həmin problem ətrafında elmi diskussiya açmaq fikrində deyilik. Son illərdə bir sıra tarixçilərimiz (Yusif Yusifov, Qiyasəddin Qeybullayev, Süleyman Əliyarov və b.) bu problemə dair yeni konsepsiya yaratmışlar. Bu konsepsiyanın mahiyyətini Azərbaycan ərazisində və ona bitişik ərazilərdə (indiki Ermənistan ərazisində, Ön Asiyada və Kiçik Asiyada) qədim türkmənşəli tayfaların yaşadığı, e.ə.I minillikdə Manna və Maday dövlətlərinin türkmənşəli etnoslara mənsubluğu, e.ə. I minillikdə Orta Asiyada və Cənub-Şərqi Avropada yaşamış kimmerlərin, skiflərin, sakların, sarmatların və massaqetlərin türkmənşəli etnoslar olması baxışı təşkil edir.

Sovetlər quruluşunun dağılması ulu tariximizə münasibətdə yeni baxışın yaranmasını şərtləndirdi və bununla əlaqədar olaraq respublikamızın ali məktəblərində “Türk xalqlarının tarixi” fənni tədris olunmağa başlandı.

1992-ci ildən başlayaraq Bakı Dövlət Universitetində və Respublikanın bir sıra ali məktəblərində “Türk xalqlarının tarixi” kursunun tədris olunması bu kursa dair dərsləyin yazılması zərurətini qarşıya qoymuşdu. Belə dərslük artıq çap olunmuşdur¹⁴. Lakin aydın nəzərə çarpır ki, türk xalqlarının bəşər tarixində yeri və rolu haqqında tələbələrimiz və geniş oxucu kütləsi üçün bu dərslük kifayət etmir.

Fransanın XVIII əsrdə böyük tarixi şəxsiyyətlərindən olan Şarl Lui Monteskye “İran məktubları” (1711-ci il) adlı əsərində yazmışdır: “Dünyanın heç bir xalqı şöhrəti və əzəməti ilə tatarlarla¹⁵ yarışa bilməz ... Onlar türk adlanıb Avropada, Asiyada və Afrikada nəhəng fəthliklər edib dünyanın üç qit’əsində ağalığ edirlər ... Bu müzəffər xalqın yalnız tarixçiləri çatışmayıb ki, onların ağlasığmaz qələbələrinin şöhrətini yazsınlar. ... Bu cəngavər xalq öz gündəlik şöhrəti ilə məşğul olub, əbədi məğlubedilməzliyinə inanıb keçmiş qələbələrinin əbədiləşdirilməsi qayğısına qətiyyənlə qalmamışdır”¹⁶. Şarl Lui Monteskyenin bu sözlərinin Turanın əfsanəvi hökmdarı Əfrasiabın aşağıdakı hikmətli sözləri ilə müqayisəsi yerinə düşür: “Türk dəniz balıq-

qulağında incidir, öz evində yaşadığıca qiyməti yoxdur, lakin o kənara çıxdıqda qiymətə malik olur, çar taxtlarının bəzəyinə çevrilir, gəlinlərin, qadınların qulaqlarını bəzəyir”¹⁷. Bu həqiqətdə də belədir. Türk xalqlarının qədim tarixi əsas e'tibarilə Çin və antik mənbələr əsasında bərpa edilir. Lakin aydındır ki, bu heç də tamamlanmış tarix deyildir. L.N.Qumilyovun "Древняя Русь и Великая степь" kitabına "Ön söz"də D.S.Lixaçev yazır ki, mə'lum mənbələr yalnız mə'lum hadisələri əks etdirir. Əslində isə tarix zəngindir, tarixi həqiqət mənbələrdə tam surətdə əksini tapmamışdır.

Tələbələr və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş bu əsər türk xalqları tarixinin indiyədək tam halda tədqiqat predmeti olmamış bir problemi - dövlətçilik tarixi haqqındadır. Müəllif qarşısına türk xalqlarının dövlətçilik tarixinin bütün hüquqi tərəflərini araşdırmaq məqsədini qoymamışdır. Kiçik həcmli bir əsərdə bu problemin bütün məsələlərini təfərrüatı ilə əhatə etmək mümkün deyil. Kitabımız e.ə.I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq orta əsrlərin sonlarına qədər türk etnoslarının dövlətçilik ən'ənələri barədə tələbələr üçün vəsait səciyyəlidir.

Dövlətçilik dedikdə siyasi qurumun idarə forması (dövlət və onun yerli idarəçilik orqanları arasında qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri və dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin metod və üsulları) nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumiyyətlə son dövrlərdə "formasiya" anlayışı bir çox hallarda "ictimai sistem" anlayışı ilə əvəz olunur. Bu, "ictimai quruluş" anlayışının məzmununda baş verən dəyişikliklərlə əlaqədardır. Mə'lum olduğu kimi "sivilizasiya" və "formasiya" terminləri elmi dövriyyəyə XIX əsrdə gətirilib. Xüsusilə "formasiya" anlayışı marksist metodologiyanın nəticəsi idi. Lakin bu yanaşma heç də dünya alimlərinin hamısı tərəfindən qəbul olunmurdu. Əvvəlki dövrdə əsasən sosial quruluşun müəyyən bir tipi hər hansı bir tarixi mərhələ ilə əlaqələndirilirdi (məsələn, quldarlıq quruluşu qədim dünya ilə, feodalizm quruluşu orta

əsrilər dövrü ilə, kapitalizm quruluşu yeni dövrlə əlaqələndirilirdi). Müasir dövrdə isə bir çox tədqiqatçılar, əsasən əldə olan faktların tə'siri ilə, bölgələrin, yaxud ölkələrin özünəməxsusluğunu mütləqləşdirir və buna görə də bu anlayışları universallaşdırmır (yə'ni, quldarlıq quruluşundan ibtidai icma dövründə, feodalizm quruluşundan antik dövrdə, kapitalizm quruluşundan orta əsrlər dövründə də danışır), onu yalnız Qərbi Avropanın inkişaf variantı hesab edirlər.

Bu baxımdan, dərslikdə tarixi fikrin yeni inkişaf nailiyyətlərini əks etdirməyə cəhd göstərilib. Hadisələrə sivilizasiya və formasiya baxımından yanaşmadan imtina edilmir. Əksinə, onlar mənfi və müsbət cəhətləri nəzərə alınmaqla vəhdət şəklində verilir.

Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin tələbələri və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş bu kitabda çatışmazlıqların ola bilməsi mümkündür. Bu, kitabın müəyyən mə'nada türk xalqlarının dövlətçilik tarixi haqqında respublikamızda ilk təşəbbüs olması ilə əlaqədardır. Elə buna görə də kitab haqqında deyiləcək fikir və mülahizələr üçün əvvəlcədən oxucularıma minnətdarlığımı bildirirəm.

Dərsliyin əlyazmasını oxumuş, qeyd və iradları ilə əsərin müəllifinə kömək etmiş müəllim yoldaşlarıma və əsərin elmi redaktoru, Azərbaycan EA Arxeologiya və Etnoqrafiya institutunun aparıcı elmi işçisi, tarix elmləri doktoru Qiyasəddin Qeybullayevə, rə'yçilərimə - tarix elmləri doktoru, professor Qüdrət İsmayılzadəyə və tarix elmləri namizədi dosent Mirheydər Mirzəyevə dərin təşəkkürümü bildirirəm.

¹ Корганов В.В. Конец Ордынского ига. М., 1984, с.3.

² Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. М., 1986, с.5.

³ Очерки Истории СССР. III-IX вв. М., 1958, с.341.

⁴ Yənə orada, s.352.

⁵ Yənə orada, s.164.

⁶ Yənə orada, s.153.

⁷ Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История России. М., 1998, с.34.

⁸ Yənə orada, s.66.

⁹ Гумилев Л.Н. Поиски вымышленного царства. М., 1970, с.202.

¹⁰ *Очерки истории СССР, с.341.*

¹¹ *Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., 1989, с.37-39.*

¹² *Мурад Аджи. Европа. Тюрки и Великая степь. М., 1998, с.6.*

¹³ *Тофиq Көçәрли. Qarabağ: yalan və həqiqət. Bakı, 1998, s.6.*

¹⁴ *Əsməd Muxtarova. Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). Bakı, 1999.*

¹⁵ *Bu ifadə ilə şübhəsiz, müəllif qədim türk xalqlarını nəzərdə tutmuşdur.*

¹⁶ *Bax: "Turan" jurnalı, 1991, № 1, s.105-106.*

¹⁷ *Qumilyov L.N. Qədim türklər. Bakı, 1993, s.149.*

GİRİŞ

Mə'lum olduğu kimi, dövlət sinifli cəmiyyətin siyasi hakimiyyət aləti olmaq e'tibarilə ibtidai icma cəmiyyətinin son mərhələsində əmlak bərabərsizliyinin yaranması, xüsusi mülkiyyətin təşəkkülü və bunun nəticəsində cəmiyyətin antoqonist hissələrə ayrılması nəticəsində yaranmışdır.

Dövlət idarəçiliyi, yaxud dövlətçilik müəyyən ərazi daxilində cəmiyyətin idarə sisteminin tənzimlənməsidir. Əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin növündən, yə'ni köçəri (maldar) yaxud oturaq (əkinçi) olmasından asılı olmayaraq dövlət qurumunun daxili və xarici funksiyaları vardır: daxildə əhalinin (tayfaların) hakimiyyət altına alınması və qorunması və ərazinin xarici basqınlardan və işğallardan müdafiəsi ilə yanaşı həmin ərazinin qonşu ölkələr hesabına genişləndirilməsi. Dövlətin bu funksiyaları bütün sinifli ictimai-iqtisadi formasialarda fəaliyyət göstərmişdir. Dövlət bu funksiyalardan məhrum olduqda onun ərazisi yadelli işğala mə'ruz qalır. Yadelli işğalçılar işğal olunan ərazinin yerli əhalisi ilə eyni etnik mühitə malik olduqda etnik prosesin konsolidasiya forması (bu zaman yerli xalqın mədəni irsinin bütövlüyü pozulur və mədəniyyətin daxili əlaqələrindən məhrum olması ilə əlaqədar olaraq həmin xalqın tədriclə ərilməsi prosesi başlanır), başqa etnik mühitə malik olduqda isə asimilyasiya forması ictimai inkişafın əsas xəttinə çevrilir.

İbtidai icma cəmiyyəti dağıldıqdan sonra müxtəlif ölkələrdə tayfaların köçəri maldar yaxud oturaq-əkinçi həyat tərzi ilə əlaqədar olaraq müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif dövlət tipləri yaranmışdır.

Türk xalqlarının qədim dövrdə və orta əsrlərdə tarixi inkişadək obyektiv həllini tapa bilmədiyinə görə, onların qədim dövlətçilik tarixi də əslində yazılmamışdır. Sovet tarixşünaslığında tarixdə mövcud olmuş türk dövlətlərinin sayı haqqında da

susmuşlar. Türkiyə tədqiqatçılarına görə tarixdə 110 türk dövləti olmuşdur ki, bunların 15-i xaqanlıq, 38-i tayfa ittifaqı, 34-ü bəylik, 4-ü atabəylik və 17-i xanlıqdır¹. Bununla yanaşı, qədim türk xalqlarının dövlətçilik tarixinin yalnız e.ə.III əsrdə Mərkəzi Asiyada Hun dövlətindən başladığı haqqında baxış tarixşünaslıqda hələ də qalmaqdadır. Lakin arxeoloji qazıntılar və son illərdə türk xalqlarının qədim tarixi haqqında söylənilmiş mülahizələr bu baxışın həqiqətə uyğun olmadığını göstərmişdir. Bu barədə aşağıda deyiləcəkdir. İndi isə əvvəlcə ümumiyyətlə “Türk xalqları” anlayışında mövcud dolaşılığın aradan götürülməsi zərurəti qarşıda durur.

Başqa yerdə yazdığımız kimi² türkoloji ədəbiyyatda “türk” anlayışının mahiyyəti indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. Məsələ ondadır ki, “Türk” etnoniminin üç mənası ayırd olunmalıdır: 1. Altay dil ailəsinin Türk qoluna mənsub edilən dillərdə danışmış (və danışan) xalqlar üçün ümumi ad; 2. Altayda VI əsrdə yaşamış və özünüadlandırması Türk olmuş bir etnosun konkret adı; 3. Türkiyə dövlətinin vətəndaşları üçü etnik ad³.

Altay dil ailəsinin türk qoluna mənsub xalqların heç də hamısı özünü “türk” adlandırmamışdır və indinin özündə də adlandırmır. Təsadüfi deyil ki, “türk” etnonimi konkret mə'nada, yə'ni müəyyən bir xalqın adı kimi yalnız “türkəş” və “türkmən” etnonimlərində qalmışdır. Məsələn, Türk xaqanlığına tabe olmuş oğuzların adı da “türk” deyildi. Orxon-Yenisey run yazılarında türklərin (yə'ni özünü “türk” adlandıranların, yaxud xaqanlığın əsasını qoyanların) oğuzlarla düşmənçiliyi barədə mə'lumat vardır. Ona görə də özünü “türk” adlandıran etnos yalnız Lev Qumilyovun “qədim türklər” adlandırdıqları tayfalar idi. Türkiyə tarixçisi Faruq Sümər bu məsələdən bəhs edərək yazır: “*VI əsrdə türkcə danışan ellərdən ancaq biri türk adlandırıldı*”⁴. O, daha sonra qeyd edir ki, “türk” etnonimi indi Altay dil ailəsinin türk qoluna mənsub dillərdə danışan xalqlarda ümumi mə'na kəsb edir və oğuzlara “türk” adını verənlər Yaxın Şərq

*müsəlmanları olmuşdur*⁵. Ona görə də burada və sonrakı səhifələrdə “türk xalqları” dedikdə təkcə Altayda VI əsrdə xaqanlıq yaratmış etnos yox, Altay dil ailəsinin Türk qoluna aid dillərdə danışmış qədim xalqlar nəzərdə tutulmuşdur. Deməli, bu əsərdə “türk” etnonimi Türk xaqanlığı istisna olmaqla toplayıcı mə'nada işlənir. Qeyd edilməlidir ki, ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində də “türk” sözü məhz Altay dil ailəsinin Türk qoluna aid dillərdə danışan xalqların ümumi adı mə'nasında işlənmişdir⁶.

Oxucuya təqdim etdiyimiz bu kitabda özünü “türk” adlandırmış etnosla yanaşı türkoloji ədəbiyyatda işləndiyi kimi, Altay dilləri ailəsinə mənsub dillərdə danışmış xalqların dövlətçilik tarixi məsələləri araşdırılmışdır.

Türk xalqlarının dövlətçilik tarixinin Mərkəzi Asiyada e.ə.III əsrdən, yə'ni Hun dövlətinin yaranmasından hesablanmasının müxtəlif səbəbləri vardır. Əsas səbəb, bizcə, ondan ibarətdir ki, VII əsrə qədər türk xalqlarının əlifbası mə'lum deyil⁷. Başqa sözlə deyilsə, qədim dövrdə və eramızın VII əsrinə qədərki əsrlərdə türk xalqlarının özlərinə məxsus yazılı mənbələri hələlik mə'lum deyil. Bu hər şeydən əvvəl, göstərilən vaxta qədər qədim türk xalqlarının köçəri maldar həyat təzi keçirmələri ilə izah olunmalıdır. Ona görə də qədim dövrdə və orta əsrlərdə əslində qədim türk xalqlarına məxsus bir sıra dövlət qurumlarının tarixi başqa xalqların tarixinə calanmışdır. Türk xalqlarının məşhur tədqiqatçılarından olan Lev Qumilyovun “*bəşəriyyətin tarixi son dərəcə qeyri - bərabər öyrənilmişdir*”⁸ - yazması tamamilə doğrudur və bu səciyyə türk xalqlarının qədim tarixinə də şamil oluna bilər. İş burasındadır ki, qədim dövrdə (əsas e'tibarilə e.ə.I minillikdə) Ön Asiyada, Orta Asiyada, Cənub-Şərqi Avropada və Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş bir sıra siyasi qurumların etnik mənsubiyyəti məsələsində tarixşünaslıqda hələ də yanlış mövqə hökm sürməkdədir. Məsələn, Mesopotamiyada (İkiçayarası ərazidə) Şumer,

Cənubi Azərbaycan ərazisində e.ə.I minillikdə mövcud olmuş Manna (e.ə.IX-VII əsrlər), Maday (e.ə.VII əsr - 550-ci il) və Atropatena (e.ə.IV əsr və eramızın III əsri), Şimali Azərbaycan ərazisində Alban (e.ə.IV əsr və eramızın VII əsri), Cənubi Qafqazda Skif (əslində Sak) çarlığı (e.ə.VII-IV əsrlər), Cənub-Şərqi Avropada Skif çarlıqları (e.ə.VII-IV əsrlər) və Sarmat (e.ə. IV əsr - eramızın III-IV əsrləri) dövlət qurumlarının etnik mənsubiyyəti məsələləri obyektiv həll edilməmiş və bu dövlətlər iranmənşəlilərə aid edilmişdir.

245317
Cənubi Azərbaycan ərazisində, Urmiya gölünün hövzəsində e.ə.III minillikdən mə'lum olan Kutı, Lulubi, Subi, Turukku və b. tayfaların etnik mənsubiyyəti barədə fikirlər də haçaldır. Əksər tədqiqatçılar onları "Zaqro-Elam dillərinə" (əslində tarixdə belə dil ailəsi mə'lum deyil) aid edirlər. Lakin Azərbaycan şərqşünası Y.B.Yusifov bu etnosların Altay-Türk mənşəli olması ideyasını irəli sürmüşdür. Adları çəkilən etnoslar əsasında e.ə.IX əsrdə Manna etnosu təşəkkül tapır və Manna dövləti yaranır. Bə'zi Qərbi Avropa, Rus və Azərbaycan tədqiqatçıları mannaları hurri dil mənşəli hesab edirlər. Hurri dilinin isə Şimal-Şərqi Qafqaz dilləri ilə qohumluğu fikri mövcuddur. Son illərdə mannaların qədim türk mənşəlilər olması baxışı yaranmışdır. Bu nöqteyi-nəzər e.ə.I minillikdə qədim mənbələrdə (əsas e'tibarilə Assur və Urartu dillərində mixi yazılarda) çəkilən Manna toponimlərinin (şəhər, qala, dağ, çay, göl və s.) və şəxs (hökmdar, sərkərdə, əyan və b.) adlarının türk dilləri əsasında izah olunmasına əsaslanır⁹.

Manna dövlətini e.ə.VII əsrdə Maday (qədim yunan dilində yazılışı Midiya) dövləti əvəz edir. Tarixşünaslıqda madaylar irandillilər sayılırlar. Hesab olunur ki, onlar farslarla birlikdə e.ə.I minilliyin əvvəllərində ya Şərqi Avropadan, ya da Orta Asiyadan indiki İran ərazisinə gəlmişlər. Lakin son illərdə bu baxış da yenidən nəzərdən keçirilmiş və belə fikir irəli sürülmüşdür ki, madaylar Altay-Türk mənşəlilər idilər. Bu mülahizə

Б Д У-нун

Елми

китабханасы

də Midiyanın Cənubi Azərbaycan ərazisini əhatə edən hissəsində e.ə.I minillikdə Assur mənbələrində çəkilən yer və şəxs adlarının türk dillərində olması faktlarına əsaslanır¹⁰.

Bu dövlətdə hakimiyyət e.ə.550-ci ildə Fars əyalətinin Əhəmənlər nəslindən olan canişin Kir tərəfindən zəbt edilmişdir. Həmin hadisədən sonra Cənubi Azərbaycan ərazisi e.ə.IV əsrə qədər (Makedoniyalı İsgəndərin Əhəmənlər dövlətinə e.ə.331-ci ildə son qoymasına qədər) Əhəmənlər dövlətinin tərkibində olmuşdur. E.ə.IV əsrdə indiki Cənubi Azərbaycan ərazisini əhatə edən Kiçik Midiyada antik mənbələrdə adı "Atropatena" kimi yazılmış dövlət təşəkkül tapmışdır. Bu dövlət eramızın III əsrində İran Sasanlar dövlətinə qatılmış və canişinliyə çevrilmişdir. Bu canişinlik VII əsrə - Ərəb işğallarına qədər davam etmişdir.

Azərbaycan tarixşünaslığında Atropatena dövlətinin əhalisi də iranmənşəli hesab edilir.

Şimali Azərbaycan ərazisində e.ə.IV-III əsrlərdə Alban dövləti yaranmışdır. Bu dövlət eramızın VIII əsrinə qədər yaşamışdır. Rus, erməni və bə'zi Azərbaycan tarixçilərinin əsərlərində Alban etnosunun Dağıstandilli olması baxışı hakimdir. Lakin Q.Ə.Qeybullayev eramızın I minilliyində Şimali Azərbaycan ərazisində yer və şəxs adlarının türkmənşəli olduğunu göstərən çoxlu faktlar müəyyən etmişdir¹¹.

E.ə.VII əsrdə şimaldan Sak adlı tayfalar Cənubi Qafqaza gələrək Kür-Araz arası ərazini işğal etmiş və burada çarlıq yaratmışlar. Bu çarlığın e.ə.IV əsrdə dağıldığı ehtimal olunur və deyilir ki, onun özülündə Şimali Azərbaycan ərazisini və indiki Ermənistanı məxsus olan Göycə və Zəngəzur bölgələrini əhatə etmiş Alban dövləti yaranmışdır.

Antik mənbələrdə Qara dənizin şimal çöllərində e.ə.VII əsrdən başlayaraq skiflərin yaşaması haqqında çoxlu miqdarda mə'lumatlar vardır. Həmin mənbələrdə qədim yunanca və latınca yazılışda skiflərin bir sıra çarlarının (Taksak, Atey, Aspak,

Sparqapit, Xonaxis, Savli, İdantirs, Qnur, Skilur, Pollak, Skopas, Tarqıtay, Kolaksay, Lipoksay, Arpaksay, Skifarb və b.) adları çəkilir.

Bə'zi Qərbi Avropa və Rus tədqiqatçıları antik mənbələrdə "Skif" adlandırılan tayfaları iranmənşəlilər hesab edirlər. Ona görə də Cənub-Şərqi Avropada skiflərin dövlət qurumları da iranmənşəli sayılır. Rus tarixşünaslığında göstərilir ki, e.ə.III minillikdə Cənub-Şərqi Avropada Dunaydan Çinə qədər¹² hind-iran tayfaları yaşayırdılar və e.ə.III minilliyin sonlarında onların bir hissəsi Qazaxıstana və Orta Asiyanın şimalına köçmüşlər¹³ və e.ə.VIII əsrdə bütün Orta Asiyada İran dillərində danışır-dılar¹⁴. Deməli, belə çıxır ki, Qazaxıstan və Orta Asiyada həmin minillikdə yaşamış saklar, massaqlar, usunlar, kanqlar və b. irandillilər idilər. Biz burada İran tayfalarının tarixi kimi çətin problem barədə danışmaq fikrində deyilik. Amma kimmerlərin, skiflərin, sakların və massaqların İrandilli olması fikrinin həqiqətə uyğun olmadığını deyən tədqiqatçıların tərəfində dururuq.

Skiflərin türkmənşəli olması fikri belə bir fakta əsaslanır ki, Cənub-Şərqi Avropada e.ə.VII-IV əsrlərə aid skif əşyaları (xüsusilə ox ucluqları, hərbi balta, cida, qılınc, xəncər və s.) Qərbi Sibirin, Altayın və Mərkəzi Asiyanın Tunc dövrünə aid əşyaların eynidir. Göstərilən ərazilərdə isə irandillilərin hələ Tunc dövründə (e.ə.III-II minilliklər) yaşaması fikri yoxdur. E.ə.I minillikdə Cənub-Şərqi Avropada yaşamış skiflər irandillilədirsə, onda rus arxeoloqu S.V.Kiselyovun Altayda e.ə.II minilliyə aid arxeoloji mədəniyyəti skif mədəniyyətidir¹⁵ fikrini necə başa düşmək lazımdır? Belə nəticə alınır ki, irandillilər Altayda arxeoloji mədəniyyət yaratmışlar. Bu, əlbəttə, elmi mülahizə hesab edilə bilməz.

Skiflərin, sakların və sarmatların qədim türkdilli etnoslar olduqlarını göstərən ən tutarlı dəlillərdən biri də incəsənətdə "skif heyvan stili"dir. Bu stil, mə'lum olduğu kimi, vəhşi

heyvanın (leopardın, pələngin) dağ keçisini (maralı) qapması (qamarlaması) səhnəsini əks etdirir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, e.ə.I minillikdə Qara dənizin şimal çöllərində skiflərdə, Orta Asiyada və Qazaxıstan ərazisində saklarda olan bu stilin kökləri Mərkəzi Asiyada, Altayda və Qərbi Sibirə Tunc dövründə təşəkkül tapmışdır. "Skif heyvan stili"nin tədqiqatçılarından M.İ.Artamonovun fikirlərini rus dilində verməyi lazım bilirik. *"В настоящее время нет необходимости разбирать все существующие гипотезы происхождения скифского звериного стиля, но зато необходимо подчеркнуть, что этот стил по всей обширной области своего распространения нигде не имеет непосредственных предшественников, за исключением Минусинской¹⁶ котловины. Из этого, конечно, не следует, что варварские племена Южной Сибири и Восточной Европы в доскифскую эпоху, не знали никакого изобразительного искусства. Зачатки искусства у них, несомненно, были и об этом свидетельствует не только развития геометрическая орнаментация на керамике, но и разнообразные изобразительные произведения в различных культурах Неолита и Бронзы. Им свойственны выработанные формы и определенные сюжеты, среди которых главное место занимают изображения животных. Но вместе с тем очевидно, что стилистически эти изображения не связаны с искусством скифского времени, что они не породили и не могли породить скифо-сибирский звериный стиль, который на полосе степей от Дуная до Енисея стилистически не имеют ничего общего с искусством Неолита и Бронзы Евразии. Только в Минусинской котловине на памятниках Карасукский культуры Поздней Бронзы имеются изображения, животных, некоторыми чертами сближающиеся с звериными образами скифского времени. Вследствие этого Э.Миннз, Г.И.Боровка и Д.Н.Эдинг выводили скифское искусство из Минусинской котловины"*

синского, рассматривая последнее как звено, связывающее его с более ранними изобразительными памятниками неолита и бронзы лесной полосы Евразии"¹⁷.

Sakların türkmənşəli etnos olduğunu göstərən faktlar çoxdur. M.İ. Artamonov yazmışdır: "В горах Алтая паслю свой скот одно из сакских племен, вероятно, известный китайцам (deməli, saklar Altayda da yaşayırdılar - Ə.M.) под именем юэчжей. В оставленных ими Катандинских, Туектинских, Шибинских, Пазырыкских, Башадарских и других курганах хорошо представлено скифо-сибирское искусство V-IV вв. до н.э."¹⁸. Digər rus tədqiqatçısı yazmışdır: "Массовые раскопки в Приаралье и Центральном Казахстане, Туве и на Алтае позволили, во первых, объединить перечисленные области в единую Сакскую культурную общность, имеющую ряд черт, роднящих ее с культурами скифских и савроматских племен, но и четко отграничивающуюся от них в погребальном обряде, керамике, украшениях, предметах быта и деталях "скифской триады", и во-вторых, изучить локальные варианты сакской культуры"¹⁹. Bu sözlər də həmin müəllifə təxsusdur: "Культура ранних сармат (савроматов) была изучена К.Ф. Смирновым, который доказал ее происхождение на основе предшествующих культур бронзового века - срубной и андроновской и раскрыл близость ее к восточным культурам скифского типа - сакским древностям Приуралья, Северного Казахстана, Сибири"²⁰.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, skiflər, saklar və sarmatlar irandilli deyildilər. Onların türkmənşəli olması inandırıcıdır.

Dəfələrlə qeyd olunmuşdur ki, qədim türklərin mədəniyyətinin bir sıra elementləri Skif-Sibir mədəniyyətinin varisidir²¹. Bir etnoqrafik elementə diqqət yetirək. Herodot Qara dənizin şimal çöllərində skiflərdən danışdıqda qeyd edir ki, onlar

at sağdıqda kiçik sümük lülələrdən istifadə edirlər (Herodot, IV, 2). Tuvada, Altayda və Xakasiyada etnoqrafik axtarışlar vaxtı enilə bu üsuldən istifadə olunduğu müəyyən edilmişdir²².

“Skif-Sibir heyvan stili”nin ən qədim nümunələri Monqolustan ərazisində “Maral daşları”nda əksini tapmışdır və onun Sibirin Karasuk arxeoloji mədəniyyəti ilə mənşə birliyi sübut olunmuşdur²³. Tədqiqatçılar bu stili Tunc dövrünün sonu, Dəmir dövrünün əvvəllərinə aid edirlər²⁴. Müəyyən edilmişdir ki, Avrasiya çöl dünyasının incəsənətində “Skif heyvan stili” yerlidir, bə’zi tədqiqatçıların dedikləri kimi Ön Asiyadan götürülmə deyil²⁵. Bu incəsənət stili Uraldan Dağlıq Altayın cənub-qərbinə qədər bir ərazidə təşəkkül tapmış və Qara dənizin şimal sahillərinə də gətirilmişdir²⁶. Ural-Altayarası ərazi, sözsüz ki, irandilli xalqların anayurduna daxil deyil. Skiflərin, kimmerlərin və sarmatların Avrasiya mənşəli olması onların qədim türk-mənşəli etnoslar hesab edilməsi üçün inkaredilməz faktdır. Qədim türk xalqlarının dövlətçilik tarixindən danışdıqda skiflərin, kimmerlərin və sakların nəzərə alınması da bununla əlaqədardır.

Aşağıda biz Ön Asiya və Azərbaycan ərazisi istisna olunmaqla yuxarıda adları çəkilən ərazilərdə e.ə.I minillikdə mövcud olmuş dövlətlərin məhz qədim türk xalqlarına məxsus olduğunu deyəcək və türk xalqlarının dövlətçilik tarixinin əslində e.ə.I minilliyin əvvəllərindən, yə’ni Dəmir dövrünün başlanması və köçəri maldarlığa keçilməsi ilə əlaqədar olaraq yarındığı haqqında mülahizələrimizi söyləyəcəyik.

Köçəri maldarlığa keçid başqa xalqların və tayfaların ərazilərinə köçməyi tələb edirdi, çünki iri heyvan sürülərini otarmaq üçün böyük ərazilər tələb olunurdu²⁷.

E.ə.I minillikdə Avrasiyada mövcud olmuş türk dövlətlərinin hamısı köçəri maldar tayfaların siyasi qurumlarıdır. Qədim türk xalqlarında “dövlət” və “xalq” anlayışlarının üst-üstə düşməsi və hər ikisinin çox hallarda El (İl) adlanması da bunun-

la əlaqədardır. El (İl) adlanan dövlət qurumu qədim türk xalqlarında tayfa-qəbilə bölgüsünün nəticəsi idi, yə'ni qədim türklər maldar həyat keçirdiklərinə görə dövlət qurumları da min illər boyu dəyişməz qalan tayfa-qəbilə bölgüsünə uyğun idi ki, bu da dövlətin möhkəm iqtisadi əsaslar üzərində qurulmasına və uzun müddət yaşamasına imkan vermirdi. Çox hallarda bir dövlət qurumu daxilində tayfa ittifaqları başçıların öz aralarında, onlarla dövlətin başçısı arasında toqquşmaların baş verməsi dövlətin dağılmasına gətirib çıxarır və "El" parçalanırdı²⁸.

Köçəri maldarlıq təsərrüfat sahəsi nəsilən-nəslə keçmiş müəyyən qaydalara əsaslanır və ona görə əsrlər boyu dəyişilməz qalır. Lev Qumilyov doğru olaraq qeyd edir ki, köçəri maldarlıq təkmilləşdirməyə ehtiyacı olmayan təsərrüfat formasıdır. Əvvəldən yaranmış qaydalar, adətlər min illər boyu davam edir²⁹.

Köçəri maldarlıq təsərrüfat sahəsinin başqa xarakterik xüsusiyyətləri də vardır. Belə ki, maldarlıqda istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ yoxdur. Torpaq (otlaqlar) tayfalar arasında bölüşdürülürdü, ailələr arasında yox. Yə'ni torpaq yalnız maldar tayfaların xüsusi mülkiyyətidir. Bu xüsusiyyət türk xalqlarında tayfa-qəbilə bölgüsü sisteminin əsrlər boyu dəyişilməz qalmasını şərtləndirmişdir. Belə vəziyyət məhsuldar qüvvələrin inkişafını təmin etmir. Əhali artıqda isə yeni münasibətlər yaranır və bu münasibətlər başqa xalqlara mənsub ərazilər hesabına yeni otlqlara malik olmanı zəruri edir. Başqa sözlə, köçəri maldarlıq təbiəti e'tibarilə geniş otlqlara malik olmaq zərurəti ilə şərtlənmişdir. Bu isə maldarların vaxtaşırı həm qonşularla, həm uzaq ölkələrlə hərbi toqquşmalarına səbəb olmuşdur.

Qədim türk tayfalarının bir qismi şəhər və kəndlərdə yaşamış, əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Məsələn, Orta Asiyada yaşamış bə'zi türk xalqları əkinçilər və sənətkarlar idilər. Lakin çoxlu türk imperiyalarını və dövlətlərini onlar yox, məhz köçəri

türk tayfaları yaratmışlar. Bu imperiyaların yaranması Mete, Attila, İstəmi, Alp Arslan, Teymur, Bayazid və b. böyük sərkərdələrin adları ilə əlaqədardır³⁰.

Bununla belə, türk xalqlarının dövlət qurumları silah gücünə yaradıldıqlarına görə, müəyyən vaxtdan, çox hallarda həmin dövlətləri yaratmış sərkərdələrin vəfatından sonra dağılmışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, türk xalqları işğal etdikləri hər hansı bir ölkəni dağıtmır, əhalisinin mədəni bütövlüyünü sarsıtmır, öz qaydalarını zorla tətbiq etməz. İtalyan tarixçisi Nikkalo Makiavelli (1469-1527) yazmışdır ki, *“всякий завоеватель, не разоривший завоеванное им государство, привыкшего к свободным учреждениям, должен впоследствии ожидать себе от него гибели”*³¹. Bu xüsusiyyət əsas e'tibarilə islama qədərki türk dövlətləri üçün səciyyəvi olmuşdur. Qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə türk xalqlarının vahid dini sistemləri yox idi. Onların yalnız şifahi qəhrəmanlıq dastanları vardı və bu eposlar ideoloji səviyyəyə qaldırılmışdı³². *“Произведения героического этноса, возникшее на стадии военной демократии, сохранили присущие этой эпохе патриархальные отношения между предводителями союза племен, царями ранних государственных образований и народом”*³³. Lakin türk xalqları bəşər tarixində və mədəniyyətində böyük rola malik olmuşlar. Tədqiqatçılara görə iki qollu şalvar, at üyənə, burun dəsmalı, üst paltarda cib, əyri qılınc, uzun mürəkkəb ox (belə oxlar 700 metrədən hədəfi vururdu), incəsənətdə “heyvan stili”, 12 heyvan adı ilə adlanmış Zodiak kalendar və s. qədim türklərin kəşfləridir³⁴. Bunu atlı qoşunun savaşına dair qədim türk terminləri aydın göstərir: çabış, çavuş (sərkərdə, atlı qoşun başçısı), sübaşi (atlı qoşun başçısı), ilqar (atlı qoşunun düşmən ordusu üzərinə dörd nalla hücumu), im (atlı qoşun döyüşçülərinin parolu; dilimizdə bu söz “him-cim” ifadəsində qalmışdır), keriş (atlı qoşunla döyüşdə fasilə), qoşuntu (döyüş meydanında qəflətən arxaya çəkilmək və yenidən hücu-

ma keçmək), sökmən (döyüş vaxtı atlı döyüşçünün cərgəsini pozan), tirilqi (atlı qoşunun hücum ərəfəsi toplaşdığı yer), tutqaç (düşmənin kəşfiyyatını və onun ön dəstəsini qəflətən yaxalamaq üçün irəli çıxarılan atlı bölüyü), ulaqa (döyüş atı), ürüngü (atlı döyüşçü), üllərçerik (atlı qoşunla döyüş vaxtı hərbi hiylə növü), yelme (öndə gedən atlı dəstəsi), yetüt (ehtiyac yaranıqda döyüşə atılan atlı qoşun), yartuq (atlı mühafizə alayı) və s.³⁵ Atlı qoşunla döyüş ərəfəsində atların quyruqlarının düyünlənməsi də məhz qədim türk qaydasıdır (Sultan Alp Arslan məşhur Malazgird döyüşünə başlamazdan əvvəl atının quyruğunu düyünləmişdi). Bu qayda, həm döyüş vaxtı döyüşçülərin bir-birini tanımasını, həm də atların döyüş vaxtı idarə olunmasını asanlaşdırırdı.

At, qoyun və keçi ev heyvanlarının əhliləşdirilməsi Avrasiyada başlanmışdır³⁶. Tədqiqatçılara görə bu işdə qədim türk xalqlarının rolu olmuşdur. İlk metaləridənlərin Altayda qədim türklər olması fikri də vardır³⁷.

Dəmir dövrünün başlanması Avrasiya çölləri (tarixşünaslıqda həm də "Böyük çöl" adlanmış bu ərazi Monqolustan, Orta Asiya, Altay, Sibir və Cənub-Şərqi Avropanı əhatə edir) tarix boyu türk maldar tayfaların şərqdən qərbə doğru hərəkəti ilə müşayiət olunmuşdur.

Geniş əraziləri keçmək üçün at zəruridir. Qədim türk tayfaları ilk dəfə atlı ordu yaratmışlar. E.ə.I minillikdə Orta Asiyada saklarda və Qara dənizin şimal çöllərində skiflərdə yüngül atlı ordu vardı. Atlı döyüşçü ox və cida ilə silahlanırdı. Düşmənlə döyüşdə hərbi düzülüş yox idi. Lakin e.ə.VI əsrdən sonra skiflərdə ağır silahlanmış, qalxandan və zirehli geyimdən istifadə edən atlı döyüşçü dəstələri meydana çıxır³⁸. Köçəri maldar tayfa və tayfa ittifaqı üçün ordu hər şey idi. V.V.Bartold bu münasibətlə yazmışdır ki, Orta Asiyada ərəb işğalı türk tayfalarının sərhədlərinə çatdıqda ərəb ordusu hücumdan müdafiəyə keçməli olurdu.

Qeyd edilməlidir ki, qədim türkmənşəli xalqlar maldar həyat tərzi keçirsələr də xarici ölkələrlə ticarət əlaqələri saxlayır və diplomatik münasibətləri davam etdirirdilər.

Türk xalqlarının Qədim dövrdə və Orta əsrlərdə dövlətçilik tarixi ilə əlaqədar bir məsələ də nəzərdə saxlanmalıdır: tayfa ittifaqı bə'zi hallarda siyasi qurum dövlət təşkilatını əvəz edirdi. Məsələn, Şərqi Avropa çöllərində erkən orta əsrlərdə yaşamış Kuman, Qıpçaq, Peçeneq, Uz və b. türk tayfalarının sözlün həqiqi mə'nasında dövlət qurumları yox idi. Onlarda hərbi demokratiyaya əsaslanan tayfa ittifaqları vardı³⁹. Ona görə tayfa ittifaqı dövlət qurumu tayfaların könüllü ittifaqı kimi təzahür edirdi. Holland hüquqşünası Quqo Qrotsiy yazmışdır ki, dövlət ümumiyyətlə azad adamların ittifaqı kimi təşəkkül tapmışdır. *"Государство есть союз свободный людей, заключенный ради соблюдения правды и общей пользы"*⁴⁰.

Tarixşünashıqda "Asiya istehsal üsulu" anlayışı vardır. Bu anlayış istehsal vasitələri və torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin olmaması ilə xarakterizə olunur. Belə ictimai-iqtisadi vəziyyət əsas e'tibarilə köçəri türk tayfaları üçün səciyyəvi olmuşdur: yuxarıda deyildiyi kimi, torpaq (otlaq yerləri) tayfalar arasında bölüşdürülürdü. Deməli, torpaqdan qrup halında (obalar şəklində) istifadə olunması forması bu istehsal üsulunun mahiyyətini təşkil edir. Aşağıda deyiləcəyi kimi, e.ə.I minillikdə və erkən orta əsrlərin əvvəllərində bir sıra türk dövlət qurumları həmin istehsal üsulu əsasında təşəkkül tapmışdı. Bu dövlət qurumları isə hərbi demokratiyaya uyğun olaraq tayfa ittifaqı təşkilatından ibarət idi.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, qədim maldar türk xalqlarının tarixində ilk dövlət qurumları e.ə.I minillikdə tayfa ittifaqlarından ibarət idi və köçəri maldarlıq təsərrüfatının mahiyyətinə uyğun olaraq bu qurumlar hərbi demokratiya əsasında təşəkkül tapmışdı. Hərbi rəis, şura (kurultay) və xalq (tay-

fa) yaxud kara (qara camaat) yığıncağı - hərbi demokratiyanın əsas dövlət elementləridir.

Mə'lum olduğu kimi, dövlət qurumunun yaranması ilə hüquq (dövlət hüququ) da yaranır. Lakin tarixşünaslıqda türk xalqlarında ictimai inkişafın müxtəlif mərhələlərində (ibtidai icma, hərbi demokratiya, quldarlıq, feodalizm) hüququn mahiyyəti xüsusi olaraq tədqiqat predmeti olmamışdır. Türk xalqlarında hərbi demokratiya quruluşunda dövlət hüququ yox idi, hüquq dövlət tərəfindən müəyyən olunan və hakim sinfə xidmət edən institutdursa, hərbi demokratiya şəraitində belə hüquq ola bilməzdi. Orada adət hüququ vardı, yə'ni ibtidai icma quruluşundan qalma vərdişə çevrilmiş, hamı tərəfindən gözlənilən davranış qaydaları olan normalar hakim idi. Herodot (e.ə.I əsr) yazmışdır ki, skiflərdə başqa xalqların adətinə əməl edən şəxs öldürülürdü. Deməli, klassik quldar və feodal dövlətlərində hüquq həmin qurumların qorunmasına xidmət etdiyi halda, hərbi demokratiyada adət hüququ tayfalarla tayfa başçıları arasında münasibətləri tənzim edən yeganə institut kimi özünü büruzə verirdi.

Hərbi demokratiya quruluşu etnik şüur və etnik birlik hissəsinə əsaslanırdı. Bu hissə ümumi maraqla (qorunma və yeni ərazinin işğalı və s.) şərtlənmişdir. Bu ümumi maraqsız tayfa ittifaqı yarana bilməzdi. Lakin etnik şüur (etnik özünüdərk) tayfa ittifaqının çərçivəsindən kənara çıxmırdı. Tarix boyu müxtəlif türkmənşəli tayfa ittifaqlarının bir-birinə qarşı qanlı müharibələri də bununla izah olunur. S.A.Pletnyova yazır ki, Cənub-Şərqi Avropada yaşayan Peçeneq tayfa ittifaqına 8 tayfa (X əsr Bizans müəllifi Konstantin Baqryanorodnının mə'lumatında "fem") və 40 qəbilə vardı və onların hər birinin başında xan dururdu, icra hakimiyyəti onlara məxsus idi. Deməli, hər tayfa müstəqil vahid idi, lakin hərbi səfər vaxtı bu ordalar (tayfalar) birgə hərəkət edirdilər⁴¹. Tayfa ittifaqı daxilində etnik şüur haqqında Konstantin Baqryanorodnının Cənub-Şərqi Avropada pe-

çeneqlər haqqında mə'lumatında olan bir fakt maraqlıdır. 889-cu ildə peçeneqlər qədim türk mənşəli Uz tayfa ittifaqı ilə Cənub-Şərqi Avropada toqquşmuş və Xəzər dövlətinin hərbi köməyi ilə uzlar peçeneqləri qərbə sıxışdırmışdılar. Lakin peçeneqlərin bir hissəsini uzlar özlərinə tabe etmişdilər. Müəllif yazır ki, soydaşlarından ayrı düşmüş bu peçeneqlərin kişiləri ayrılığın rəmzi kimi həmin hadisədən sonra bir müddət şalvarlarının və köynəklərinin qollarını yarıdan kəsirdilər.

Deməli, tayfa ittifaqı daxilində bu və ya digər tayfaya, qəbiləyə (obaya) mənsubluq şüuru vardı, lakin tayfa ittifaqları arasında etnik özünüdərk, yə'ni bu tayfa ittifaqlarının etnik mənsubiyyətə qohumluğu şüuru yox idi. Türk xalqlarının tarixində tayfa ittifaqları və dövlətləri arasında çoxlu miqdarda qanlı toqquşmaların səbəbi də bu idi.

Deyilənlərdən aydın olur ki, tayfa ittifaqı daxilində ümumi maraq hərbi demokratiyanın ideoloji əsasını təşkil edirdi.

Hərbi demokratiya quruluşunun hüququ ibtidai icma cəmiyyətinin daxilindəki hüququn davamı idi. Bu hüquq isə adətlərin və normaların ən'ənəvililiyinə əsaslanırdı. Ona görə də hərbi demokratiya quruluşunda adətlərin (yə'ni hərbi demokratiya hüququnun) pozulması halları ola bilmədiyinə görə, onları qoruyan xüsusi orqana da ehtiyac yox idi. Onun əvəzinə bütün tayfa və tayfa ittifaqı tərəfindən tətbiq edilən cəza tədbirləri mövcud idi⁴².

Lakin hərbi demokratiya keyfiyyətə yeni istehsal üsulunun (intensiv maldarlıq təsərrüfat sahəsinin) bərqərar olması ilə səciyyələnirdi. Bununla əlaqədar olaraq maldar ellərdə cəmiyyətin siyasi idarə sistemi, yə'ni idarə aparatı təşkilatı vardı. Əgər dövlət iqtisadi cəhətdən hakim sinfin siyasi təşkilatıdırsa⁴³, onda hərbi demokratiya quruluşunda müəyyən normalar, yə'ni tayfa ittifaqının müəyyən müddət ərzində yaşamasını şərtləndirən qaydalar olmalı idi. Bu qaydalar, şübhəsiz bəylərə

və xanlara mənsub idi. Təəssüf ki, türk xalqlarına aid ümumiləşdirilmiş əsərlərdə bu problemə də aydınlıq yoxdur.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, maldar türk tayfalarında hərbi demokratiya ibtidai icma quruluşu dağıldıqdan sonra təşəkkül tapmışdır.

Orta Asiyada quldarlıq əsas e'tibarilə Sırdərya, Amudərya və Zərəfşan çaylarından suvarma kanallarının çəkilməsində qul əməyindən istifadə ilə əlaqədardır. Arxeoloji qazıntılar suvarma əkinçiliyinin hələ Tunc dövründə təşəkkül tapdığını göstərmişdir⁴⁴. Bu e.ə.I minilliyin ortalarında sinfi münasibətlərin təşəkkülünü, o isə öz növbəsində dövlətin yaranmasını şərtləndirmişdir⁴⁵. Suvarma əkinçiliyi əsas e'tibarilə indiki Türkmənistan, Özbəkistan, Qaraqalpaq və b. ölkələrdə geniş vüs'ət almışdı. Həmin bu vaxt Avrasiyada köçəri maldarlıq yaranır⁴⁶. Buna uyğun olaraq iki tip dövlət qurumunun (quldarlıq və hərbi demokratiya) təşəkkülü baş verir. Bu tarixi zərurət idi: iri suvarma xətlərinin çəkilməsi ayrı-ayrı ittifaq icmalarının imkanları daxilində deyildi, bunu yalnız dövlət qurumu yerinə yetirə bilərdi. Türk xalqlarının Orta Asiyada ilk quldar dövlətləri belə yaranmışdı.

Lakin elə Orta Asiyanın çöl və dağ yerlərində, Altayda və oradan Cənub-Şərqi Avropanın qurtaracağına (Dunay çayına) qədərki Böyük çöldə köçəri maldarlıq icmaların əsas təsərrüfat sahəsinə çevrilirdi və köçərilərin hərbi demokratiya quruluşlu dövlət qurumlarının yaranmasına səbəb olurdu.

Hərbi demokratiya ilə quldarlıq quruluşu arasında bir mühüm fərq vardır: hərbi demokratiya quruluşunda natural təsərrüfat hökm sürdüyü halda, erkən orta əsrlərdə quldarlıq quruluşunda pul dövriyyəsinə əsaslanan ticarət və mübadilə vardır. Deməli, hərbi demokratik quruluşlu qədim türk dövlətləri (tayfa ittifaqlarının siyasi qurumları) quldarlıq quruluşundan yan keçərək IV-V əsrlərdə erkən feodalizmlə əvəz olunmuşdu. Erkən feodalizm quruluşu da maldar ellərdə hələ uzun müddət

tayfa-qəbilə institutlarını (hərbi demokratiya qaydalarını və s.) saxlayırdı. Fərq onda idi ki, köçərilərdə erkən feodalizm münasibətləri sinfi mahiyyətə malik idi, yə'ni hərbi demokratiya institutları feodalizm münasibətlərinə uyğun olaraq dəyişmişdir⁴⁷. Oturaq əhalisi olan müəyyən bir ərazidə köçəri maldar tayfa ittifaqının yaratdığı dövlət qurumu forması Orta Asiyada erkən orta əsrlər dövrü üçün səciyyəvidir. V.V.Bartold bu dövlət qurumlarından danışarkən yazır ki, *belə dövlətlərdə yerli köçəri maldarlıq qaydaları yerli oturaq mədəni qaydalarla qarışır və nəticədə köçəri hakimiyyət ilə yerli oturaq əhali arasında özünə-məxsus münasibətlər təşəkkül tapır*⁴⁸.

Türk dillərində piyada və at üstündə vuruşda istifadə edilmiş silah adlarının müxtəlifliyi minillər boyu türk xalqlarının həyatında müharibənin bir peşə səviyyəsini kəsb etdiyini göstərir. Məsələn, oxun növlərinin və onların hissələrinin adlarını ifadə edən sözlər başqa dillərdə yoxdur: ayraq (yayın bir növü), ayrıç (çatal ox), bağır (yayın ən möhkəm orta hissəsinə verilən ad), başak (oxun ucuna keçirilən dəmir ucluq), çiqilvar (kiçik ox növü), çirquy (ox dəmirinin şişkin yeri), çuram (başqalarından uzağa gedən sür'ətli ox), göz (oxun kirişə taxılan haçası), kalva (üstündə dəmir ucluğu olmayan, taxta parçasından düzəldilmiş ox), karviya (incə yay növü), katukluk (dəmir ucluğu zəhərə batırılmış ox), kəsmə (enli ox dəmiri), sokim (oxun üç tərəfindən deşiyə taxılan ağac parçası), tili (ox dəmirinə sarılan ip), toz (yaya sarılan ip), kirişə, temurçən (ox dəmiri), ulun (ucluğu olman ox), yetən (ox atılan taxta yay), yüg (ox lələyi), oxun arxasına yaxınlaşdırılan və hədəfə düz çatmasına kömək edən türk və s.⁴⁹

Əsas e'tibarilə at üstündə savaşa işlədilən metal silah adlarının müxtəlifliyi də bu fikrə haqq qazandırır: balçak (qılıncın sapı, qəbzəsi), bərgə, bergü (qılınc), boqdə, büktə (xəncər), çida, cida (mizraq, süngü), göndər (mizraq), kaçut (qısa mizraq), karaçur (qılınc), örpək (mizraqın ucundakı tuğ), sita

(mizraq növü), sünöü (mizraq), tangük (mizraqın başına taxılan ipək qumaş), tolum (metal silah), yarak (silah), yarıncı (mizraq növü), yasic (mizraq növü) və s.⁵⁰

Qeyd edilməlidir ki, erkən orta əsrlərdə türk mənşəli feodal dövlət qurumları tarixşünaslıqda kifayət qədər araşdırılmamışdır. Türk xalqlarında feodal dövlət qurumları köçəri maldarlıq təsərrüfat sahəsinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq pərakəndəliyi ilə səciyyələnmişdir. Yə'ni, məsələn, Avropada həmin əsrlərdəki feodal mütləqiyyətçi dövlət qurumu yox idi, çünki quruma daxil olan əyalətlər arasında əlaqələrin və pul dövriyyəsinin zəifliyi, natural təsərrüfatın üstün mövqeyə malik olması və s. mərkəzdənqaçma prosesini şərtləndirirdi və ona görə də tezliklə dövlət dağılırdı. Türk feodal dövlətlərinin bir xüsusiyyəti də nəzərə alınmalıdır: yaranan dövlət işğalçılığa başlayır, dövlət hakimiyyəti yarandığı ərazidən kənara çıxır, siyasi sərhədlər tez-tez dəyişdiyinə görə sabit inkişaf prosesi pozulurdu.

Maldar tayfalarda dövlət qurumu əsas e'tibarilə sıravı maldar tayfaları tabelikdə saxlamaq və onların mal-qarası üçün əlavə ərazilər işğal etmək zərurətindən irəli gəlirdi⁵¹. Bu dövlətlərdə ev qulları (əsirlər) vardı, lakin qul istehsalçı deyildi, çünki əkinçilik təsərrüfatı zəif idi. İstehsalçı sıravı maldar idi. Onun şəxsi mülkiyyəti alaçıqı və mal-qarası idi. Belə təsərrüfat üçün qul əməyi gərəkli deyildi. Ona görə də quldarlıq tipli qədim türk dövlətləri klassik quldarlıq səviyyəsinə qalxmamışdı. Aşağıda deyiləcəyi kimi, feodalizm tipli türk dövlətləri isə hərbi demokratiya mahiyyətli idi.

Köçəri dövlətlərin bir xüsusiyyəti qeyd olunmalıdır: köçərilərin daşınmaz sərvətləri yoxdur və əhali isə tayfa bölgüsü əsasında təşkil olunmuşdur ki, bu dövlətin geniş ərazidə idarəsini asanlaşdırır.

Köçəri və oturaq xalqların dövlət qurumları arasında bir əsas fərq - pul işlədilməsidir. Orta Asiyada metal pul zərbi əv-

vəlcə Yunan-Baktriya dövlətində olmuşdur. Ondən əvvəl bu bölgədə pul dövriyyəsi mə'lum deyil. Bu dövləti e.ə.140-130-cu illər arasında Orta Asiya tayfaları (antik mənbələrdə: sakaravak, pasian, toxar, asi və b. çin mənbələrində yuyecji) dağıtmışdılar⁵².

Türk xalqlarında müxtəlif tarixi dövrlərdə ictimai-siyasi strukturlar öyrənilməmişdir. Hərbi demokratiya və erkən feodalizm quruluşlarının iqtisadi və siyasi məqamları (siniflərin yaranması, torpaq və mal-qara üzərində mülkiyyət məsələləri) aydın deyil. İcmanın inkişafının hansı mərhələsində və hansı formasında erkən feodal dövləti yaranır - bu da aydın deyil.

Mə'lumdur ki, feodalizmin tipinə xarici siyasət şəraiti tə'sir edir. Bu tə'sir yoxdursa, konservativ quruluş yaranır.

Feodalizmin genezisi və mahiyyəti haqqında diskussiyalar yaxınlara qədər davam edirdi⁵³.

Qeyd edilməlidir ki, Orta Asiyada sinifyaranma etnik komponentlərin (etnosların) tez-tez dəyişkənliyi ilə müşahidə olunur⁵⁴. Bu regionda yerli əkinçi sosial strukturlarla köçəri maldarların sosial strukturları arasında sintez tez-tez yeniləşirdi və ona görə də feodal asılılığının primitiv formaları var idi.

Deyilənlərdən aydın olur ki, dövlət qurumunun mahiyyəti onun hər hansı bir sinfin diktaturasının həyata keçirilməsində təzahür edir. Lakin türk xalqlarında ictimai inkişafın müxtəlif mərhələlərində qurumun spesifik xüsusiyyətləri olmuşdur. Bu xüsusiyyətlər məhz maldarlıq təsərrüfat sahəsinin bu və ya digər dövlət tipində mövqeyi ilə bağlı idi.

Dövlət qurumu formalarına idarəçilik forması ünsürləri (atributları) da daxildir. Lakin qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə türk xalqlarında dövlət idarəçiliyi də əsas e'tibarilə hərbi demokratiyanın ünsürlərinin bu və ya digər dərəcədə mövqeyindən asılı idi. Ona görə türk xalqlarında hərbi demokratiyanın dövlət idarəçiliyi formalarının xüsusi olaraq tədqiq olunmasına ehtiyac vardır. İş burasındadır ki, adət hüququnun mövqeyindən

asılı olaraq quldarlıq və feodalizm dövlət hüququ da müxtəlif formalar kəsb etməli idi.

Deyilənlərə yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, türk xalqlarının qədim tarixi problemləri hələ kifayət qədər tədqiq olunmamış vəziyyətdə qalmaqdadır.

Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi haqqında aydın təsəvvürə malik olmaq üçün əvvəlcə, ümumiyyətlə, türk xalqlarının ilk siyasi qurumlarının yaranma tarixi müəyyənləşdirilməlidir. Yuxarıda deyildiyi kimi, müasir tarixşünashıqda türk xalqlarının dövlətçilik tarixinin e.ə.IV-III əsrlərdə Şərqi Hun dövləti ilə başladığı baxışı vardır. Lakin bu fikir tarixi həqiqəti əks etdirmir. Əslində qədim türklərdə dövlətçilik tarixi e.ə.I minilliyin əvvəllərindən Azərbaycan ərazisində Manna, Maday, Atropatena və Alban, Cənub Şərqi Avropada kimmer, skif və sarmat, Orta Asiyada sak, massaget və usun tayfa ittifaqlarının yaranması ilə başlanmışdır. Aşağıda əvvəlcə bu məsələ haqqında mə'lumat veriləcəkdir.

Türk xalqlarının dövlətçilik ən'ənələrindən danışdıqda bir məsələ də nəzərdə saxlanmalıdır: istər köçəri (maldar) ellərinin hərbi demokratiya əsasında yaranmış qurumlarında, istərsə də oturaq xalqların quldar və feodal tipli quruluşlarında dövləti idarə aparatı nərdivanının pillələrində duran mə'murların ad və titulları bir-birindən fərqlənmirdi. Məsələn, apa, aba (elçi, komandan), ayquçi (vəzir), babacıq, atabəy (xaqan və ya xan uşaqlarını tərbiyə edən), bək (Altay türklərində bek, uyğurlarda bək, xəzərlərdə bəh, qazax və qırğızlarda bi, yaxud pi, türk-mənlərdə beq, biq, oğuzlarda bəy və s.) "qəbilə başçısı", "xaqan və ya xan ilə kara (camaat) arasında vasitəçi", buku, buqu "başçı, sərkərdə", çupan, çopan "elmin, karanın nəzarətçisi, güdüçüsü" (orta əsrlərdə şərqi slavyan xalqlarının dillərində zupan formasında bu söz "bölgə rəisi" mə'nasında idi), erkin (irkin) "xaqandan sonra, bəydən əvvəldə duran şəxsə mənsub rütbə", inak (yınak) "dövləti idarə işlərində yardımçı", inal "anası xatun

köklü, atası kara arasından çıxmış adam”, iliğ “hökmdar”, “el (il) başçısı”, eltəbər (iltəbər) “hakimiyyətə, dövlətə, elə sahib”, kaqan “elmin başında duran hökmdar, kan (xan)” “kaqandan sonra hakimiyyətdə duran” (bə’zi hallarda bu titullar lə “kaqan” titullarını əvəz etmişdir), qurxan (əslil kürxan, qədim türk dillərində kür “coşğun”, “qüdrətli” sözündən), elin başçısı, kolabur “sərkərdə, məsləhətçi bəy”, kündü “baş şahzadə, hörmətli qəbilə başçısı”, şad “xaqanın ailəsinə mənsub adam”, tabqaç “ulu, şöhrətli” (bu titulu əsasən Qaraxanlar dövlət başçısı daşımışdır), tarkan (tarxan) “dəmirçi, xanın yanına icazəsiz girmək hüququna malik adam, doqquz dəfə günahı bağışlanan şəxs, xan qızına evlənmək hüququ olan adam və s.)”, tekin (tiqin) “şahzadə, hökmdarın oğlu”, tiyək, dirək “elçi” (bu titullar əsasən uyğurlarda işlənmişdir), tudun (eltəbərin yanında gömrük və vergi işlərinə nəzarətçi), yabqu (xaqandan sonra gələn, ölkənin bir hissəsi üçün məs’uliyət daşıyan hökmdar ailəsinə mənsub şəxs) və s.⁵⁵

¹ Rəfiq Özdək. *Türkün qızıl kitabı*. Bakı, 1992, s.28.

² Əsməd Muxtarova. *Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)*. Bakı, 1999.

³ Bax: *Doğuştan günümüze Büyük İslam tarixi*. İstanbul, 1993, s.17.

⁴ Fəruq Sümə. *Oğuzlar*. Bakı, 1992, s.9.

⁵ *Yenə orada*.

⁶ Бартольд В.В. Соч. т.V, с.584; Кононов А.Н. Опыт анализа термина турк. "Советская этнография", 1949, № 1, с.47.

⁷ Lakin Azərbaycan tarixçisi Kamal Əliyev Mingçevirdə tapılmış şamdan üzərində Alban əlifbası ilə yazılmış yazını qədim türk run əlifbası əsasında oxumuş və hətta orada “tanrı” sözünü də müəyyən etmişdir. Bax: Кемал Алиев. Античный Азербайджан: этнические трансформации и проблема тюркизации // "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 1999, №2, s.17-18; Bu kəşf alban etnosunun türkmənşəli olması haqqında Qiyasəddin Qeybullayevin baxışının (Bax: Qeybullayev Q.Ə. *Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən*. Bakı, 1994) tarixi həqiqətə uyğun olduğunu göstərir. Həmzə Vəli indi Ermənistana aid olan Mehri rayonunun Nüvədi kəndi ərazisində xalq arasında “Qarqa (r) daşı” adlanan qaya parçaları üzərində

türk run əlifbası ilə kitabə tapmış və oxumuşdur (Həmzə Vəli. Nüvədi kitabələri. Bakı, 1998, s.20).

⁸ Qumilyov L.N. Qədim türklər, s.11.

⁹ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991; Yenə onun. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994; Yenə onun. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, 1994.

¹⁰ Yenə orada. Bax: Qeybullayev Q.Ə. Mannaların və madayların dillərinə aid türkənşəli leksik vahidlər (Yer və şəxs adları əsasında) // "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 2000-ci il, № 1, s.29-35.

¹¹ Qeybullayev Q.Ə. Bir daha Alban etnosunun etnik tənsubiyyəti haqqında // "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 1999, №1, s.29-36.

¹² Bax: Основы Иранского языкознания. Древнеиранские языки. М., 1972, с.12; Грантовский А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1974, с.3; Стеблин-Каменский И.М. Флора иранской прародины. "Этимология - 1972". М., 1974, с.138; Елницкий Л.А. Скифы Евразийских степей. Новосибирск, 1977, с.15; Кузьмина Е.Е. В стране Кавата и Афрасиаба. М., 1977, с.9.

¹³ Кузьмина Е.Е. Göst. əsəri, s.16.

¹⁴ Yenə orada.

¹⁵ Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. М., 1951, с.487.

¹⁶ Minusin Altayda Sayan dağlarının şimalında böyük çökəkliyin adıdır.

¹⁷ Артамонов М.И. Скифо - Сибирское искусство звериного стиля. "Проблемы скифской археологии". М., 1971, с.25-26.

¹⁸ Yenə orada, s.28.

¹⁹ Петренко В.Г. Задачи и тематика конференции. "Проблемы скифской археологии". М., 1971, с.5.

²⁰ Yenə orada.

²¹ Руденко С.И. Горноалтайские племена и скифы. М.-Л., 1952, с.258; Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. Л., 1974, с.9.

²² Гоголев А.И. Скифо-Сибирские истоки традиционной культуры якутов. "Скифо-Сибирский мир". Новосибирск, 1997, с.143-144.

²³ Волков В.В., Новгородова Э.А. Оленные камни Ушкийн-узэра. "Первобытная археология Сибири". Л., 1975, с.78-84.

²⁴ Марьяшев А.И., Рогожинский А.Е. "Звериный стил в петроглифах Казахстана." "Скифо-Сибирский мир." с.121.

²⁵ Мартынов А.И. О мировоззренческой основе Скифо-Сибирского мира. Сб. "Скифо-Сибирский мир". с.13-14.

- ²⁶ *Yenə orada. s.14.*
- ²⁷ *История Туркменской ССР, т.1, книга первая. Ашхабад, 1957, с.69.*
- ²⁸ *Антонов Н.К. Лексика по тюркологии. Якутск, 1984, с.20.*
- ²⁹ *Qumilyov L.N. Qədim türklər, s.11.*
- ³⁰ *Rusların iri dövlət qurumlarının yaranmasında mühüm rol oynamış IV İvanın və I Pyotrun ana tərəfdən türk olmaları fikri vardır (Antonov N.K. Göst. əsəri, s.20).*
- ³¹ *Макиавелли Н.Г. "Государь" и "Рассуждения на первые три книги Тита Ливия". СПб., 1869, с.65.*
- ³² *Antonov N.K. Göst. əsəri, s.20.*
- ³³ *Шапиров А.П. Историография с древнейших времен до 1917 года. М., 1993, с.18.*
- ³⁴ *Гумилев Л.Н. Пространство и время Великой степи. "Декоративное искусство СССР", 1979, № 5, с.31-35; Antonov N.K. Göst. əsəri, s.23.*
- ³⁵ *Əbdülqadir Donuk. Əski türk dövlətlərində inzibati-hərbi rütbə və terminlər. Bakı, 1999.*
- ³⁶ *Rus arxeoloqları Okladnikov A.P. və Larsıçev E. bu fikirdədirlər. Bax: Antonov N.K. Göst. əsəri, s.21.*
- ³⁷ *Yenə orada.*
- ³⁸ *Черненко Е.В. О времени и месте появления тяжелой конницы в степях Евразии. "Проблема Скифской археологии". М., 1971; habelə bax: Миллюкова А.И. Вооружение скифов. "Свод археологических источников". М., 1964.*
- ³⁹ *Исчезнувшие народы. М., 1988, с.22.*
- ⁴⁰ *Гроцкий Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняется естественное право и право народов, а также принципы публично-го права. М., 1956, с.202.*
- ⁴¹ *Плетнева С.А. Половцы, с.16.*
- ⁴² *Хропанюк В.Н. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı, 1995, s.13.*
- ⁴³ *Yenə orada, s.23.*
- ⁴⁴ *История Казахской ССР, т.1, Алма-Ата, 1957, с.55.*
- ⁴⁵ *История Узбекской ССР, т.1, кн.1, Ташкент, 1955, с.37.*
- ⁴⁶ *Yenə orada.*
- ⁴⁷ *История Казахской ССР, с.55.*
- ⁴⁸ *Бартольд В.В. Соч. т.II, часть 2, ., 1964, с.28.*
- ⁴⁹ *Əbdülqadir Donuk. Göst. əsəri, s.69-86.*
- ⁵⁰ *Yenə orada.*

⁵¹ *История Тувы. М., 1964, с.92.*

⁵² *История Узбекской ССР, т.1, книга первая. Ташкент 1955.*

⁵³ *Данилова Л.В. Дискуссионные проблемы теории докапиталистических обществ. "Проблемы истории докапиталистических обществ". М., 1968, с.27-46.*

⁵⁴ *Новосельцев А.П., Пащута В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма. М., 1972, с.6.*

⁵⁵ *Əbülqadir Donuk. Göst. əsəri.*

I BÖLMƏ QƏDİM DÖVRDƏ TÜRK DÖVLƏT QURUMLARI

I FƏSİL. MƏRKƏZİ ASİYADA QƏDİM TÜRK DÖVLƏTLƏRİ

§1. Saklar

E.ə.I minillikdə Orta Asiya və Qazaxıstan ərazilərində yaşamış etnoslar antik və çin mənbələrində Sak, Massaçet və Usun adları ilə mə'lumdur.

Qazaxıstan və Qırğızıstan xalqlarının tarixlərinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə sakların e.ə.I minilliyə aid arxeoloji mədəniyyəti həmin ölkələrin ərazilərində Tunc dövrünə aid mədəniyyətin davamı kimi səciyyələndirilir. Bu, şübhəsiz ki, sakların avtohton olduqlarını göstərir. Ona görə də tarixşünaslıqda sakların irandillilər olması fikri təsdiq olunmur, çünki Tunc dövründə, məsələn, Qırğızıstan və Qazaxıstan ərazilərində irandilli tayfaların yaşamaları haqqında tarixi faktlar yoxdur. Bu xalqların tarixlərinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə də saklar türk mənşəli etnos hesab edilir¹. Bu baxış arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə təsdiqlənir. Məsələn, Qırğızıstan ərazisində e.ə.I minillikdə yaşamış sakların silah növləri və təsviri incəsənət nümunələri eynilə Sayan-Altay və Cənubi Uralətrafi ərazilərdə Tunc dövründən mə'lumdur².

Sakların qədim tarixi üzrə tanınmış tədqiqatçı B.A.Litvinski Aralətrafi ərazidə e.ə.VII-V əsrlərdə yaşamış sakların Mərkəzi Asiya və Altayın Andronovo arxeoloji mədəniyyətlərinin yaradıcıları ilə eyniliyini və onlarda monqoloid irqə mənsub əlamətlərin olduğunu yazmışdır³. Antropoloq V.V.Qinzburqa görə, Qazaxıstan ərazisində e.ə.I minillikdə yaşamış sakların Dağlıq Altayın qədim yerli əhalisi ilə genetik əlaqəsi vardır⁴.

Arxeoloji qazıntıların nəticələri, həmçinin antik, və çin yazılı mənbələrində olan mə'lumatlardan aydın olur ki, saklar

maldar ellərdən ibarət idilər. V əsr yunan müəllifi Herodotun “Saklar skif tayfasıdır” fikri, I əsr yunan müəllifi Strabonun sakları “Asiya skifləri” adlandırması (yə’ni sakların Qara dənizin şimal çöllərində yaşayan skiflər kimi köçəri maldarlıq həyat tərzini keçirmələri) də bu fikrə haqq qazandırır.

Pliniy (I əsr) yazır ki, Yaksartın o tərəfində (yə’ni Sırdəryadan şimalda) “skif tayfaları” yaşayır, perslər (indiki farsların əcdadları) onları Saka adlandırır⁵. Antik müəllif Xeril yazmışdır ki, saklar qoyun çobanlarıdır və köçərilərin nəsiləridirlər⁶. Başqa antik müəllif (Efor) yazır ki, onlar süd içir və arabalarda hərəkət edirlər⁷. Onlarda qadınlar da kişilərlə yanaşı döyüşürlər⁸. Başqa antik müəllif Aleksandriyalı Kliment yazır ki, sak qadınları qaçanda at çapa-çapa geriye çevrilərək ox atırlar⁹.

Orta Asiya sakları ilə əlaqədar olaraq bir məsələ nəzərdə saxlanılmalıdır: antik müəlliflərin mə’lumatlarından aydın olur ki, saklar maldar həyat keçirsələr də möhkəmləndirilmiş qəbilə məskənlərinə malik idilər. Qəbilələrin adlarını daşıyan bu məskənlər qəbilə ağsaqqalları tərəfindən idarə olunurdu¹⁰. Orta Asiya, məsələn, Aralətrafi sakların e.ə.VII-V əsrlərə aid ox ucluqlarının, at yüyənlərinin və bütün skif-sarmat dünyasının xəncər, qılınc və bıçaqlarının Qazaxıstanın və Cənubi Sibirin Tunc dövrünə aid müvafiq əşyalarla eyniliyi müəyyən edilmişdir¹¹.

Arxeoloq E.E.Kuzmina yazır ki, sakların e.ə.VIII-VII əsrlərdə maddi mədəniyyəti Tunc dövrünə aid Andronovo arxeoloji mədəniyyəti adlanan yerli mədəniyyət üzərində qərarlaşmışdı. O, bunu da qeyd edir ki, bu mədəniyyət e.ə.II minilliyin II yarısından etibarən Volqadan Sibire və Orta Asiyanın cənubuna qədər böyük ərazini əhatə edirdi. Məhz bu dövrdə köçəri maldarlıq təsərrüfat sahəsi inkişaf etməyə başlayır¹². Sakların silahları, ox ucluqları, yüyən və s. də məhz bu dövrə gedib çıxır¹³. Lakin, təəccüblü görünsə də, müəllif Andronovo mədəniyyətini iranmənşəli sayır¹⁴.

Herodot Qara dənizin şimal çöllərində olan skiflərin mənşəyi haqqında üç versiyayı vermiş və onların Araz çayını keçərək kimmerlərin ərazisinə gəldiklərini yazmışdır. Müəllif onların massagetlər tərəfindən sıxışdırıldıklarını da qeyd edir. Bu gələnlər “skif” adlandırılsa da, əlbət ki, Orta Asiya sakları idilər və sonra Qara dənizin şimal çöllərindən kimmerlərin ardınca Cənubi Qafqaza və Ön Asiyaya gəlmişdilər. Buradan belə nəticə çıxır ki, antik müəlliflərin “skif” adlandırdıqları etnosların biri saklar idilər.

E.ə.VI əsrdən sonra İran Əhəmənlər dövləti dəfələrlə Orta Asiyaya hücum etmiş, sakların, massagetlərin və kaspilərin yaşadığı əyalətləri zəbt edərək satraplıqlar (canişinliklər) yaratmışdır. Həmin əyalətlərdə üç satraplıq təşkil olunmuş və Herodotun yazdığına görə, 12-ci, 15-ci və 16-cı satraplıqlar adlandırılmışdı.

Qədim fars mənbələrində, xüsusilə e.ə.519-cu ilə aid Bisutun qaya yazılarında Orta Asiyada yaşayan sakların üç qrupu qeyd olunmuşdur. Bu mə'lumatı belə başa düşmək lazımdır ki, saklarda üç tayfa ittifaqı var idi.

Antik müəllif Poliyenin “Hərbi fəndlər” adlı əsərində İran Əhəmənlər dövlətinin şahı I Dara ilə Orta Asiya sakları arasında müharibə ilə əlaqədar bir mə'lumat diqqəti cəlb edir. Müəllif yazır ki, sakların ordusunun başında üç sərkərdə dururdu: Sakestar, Omirq və Tomir¹⁵. Bu mə'lumatdan aydın olur ki, saklar üç tayfa ittifaqından ibarət idilər və hər tayfa ittifaqının başında bir nəfər dururdu. Bu da yalnız hərbi demokratiya şəraitində mümkün ola bilərdi, çünki o vaxt hələ erkən feodal münasibətləri təşəkkül tapmamışdı. Antik müəlliflərin tayfa ittifaqının başçısını “basilevs” (“çar”) adlandırmaları da bunu göstərir. Tayfa ittifaqının başçısı tayfaların ümumi yığıncağında seçilirdi. Tayfa ittifaqının başçısı həm də otluqların tayfalar arasında ədalətlə bölünməsinə nəzarət edirdi.

Orta Asiya və Qazaxıstan ərazisində e.ə.I minillikdə yaşamış sakların dövlət qurumları barədə yazılı mə'lumatlar yoxdur. Hətta onlarda hökmdarın necə adlandığı da mə'lum deyil. Lakin pərakəndə yazılı mənbələrə (əsas e'tibarilə çin mənbələrinə) əsasən demək olur ki, dövlətin başçısı tayfa başçılarının şurasında seçilirdi. Bu qayda, sonralar feodalizm tipli türk dövlətləri (xüsusilə Türk xaqanlığı) üçün səciyyəvi idi. Tayfanın başçısı isə tayfa üzvlərinin ümumi yığıncağında seçilirdi. Tayfanın təsərrüfat və hərbi məsələləri də yığıncaqda müzakirə olunurdu¹⁶. Tayfanın yığıncağında qadınlar da iştirak edirdilər. Bunu antik mənbələrdə saklarda qızların da döyüşlərdə iştirak etmələri haqqındakı mə'lumatlar təsdiq edir. Bütün bunlar hərbi demokratiyanın ünsürləridir. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, tayfa başçıları böyük nüfuza malik olmuşlar. Bunu onların kurqanlarda dəfn olunması aydın göstərir. Antik mənbələrdən aydın olur ki, saklarda qadın da tayfa başçısı ola bilərdi.

Saklarda tayfa ittifaqları kimi ilk dövlət qurumları e.ə. VII-VI əsrlərdən mə'lumdur. Onların tarixi müharibələr tarixidir. Sakların bir hissəsi e.ə.VIII əsrdə yuxarıda deyildiyi kimi, Qara dənizin şimal çöllərində yaşamış kimmerlərə hücum etmiş və onların ardınca e.ə.VII əsrdə Cənubi Qafqaza, buradan cənuba keçərək Cənubi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş Maday (e.ə.VII əsr - 550-ci il), sonra isə bu dövlətdə hakimiyyəti ələ keçirmiş farsmənşəli Əhəmənlər (e.ə.550-331-ci illər) dövlətləri ilə müharibələr aparmışlar. Özlüyündə aydındır ki, nəhəng mərkəzləşdirilmiş idarə aparatına malik Maday və Əhəmənlər dövlətlərinə qarşı çıxmaq üçün möhkəm intizamlı və qüvvətli orduya malik tayfa ittifaqı mövcud olmalı idi. Belə tayfa qurumu isə seçkili olduğuna görə yalnız hərbi demokratik qurum ola bilərdi. Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, türk xalqlarının tarixində ilk dövlət qurumları tayfa ittifaqı təşkilatı kimi hərbi demokratik qurumlar olmuşdur.

Kimmerlərin ardınca Cənubi Qafqaza və Ön Asiyaya gəlmiş saklar da antik mənbələrdə ən'ənəvi olaraq "skif" ad-

landırılır. Antik müəlliflər Qara dənizin şimal çöllərində yaşamış skiflərin həyat tərzini (köçəri maldarlıq, alaçıqlarda yaşamaq, at südü içmək, at ətini yemək və s.) keçirən Orta Asiya tayfalarını da “Skif” adlandırırdılar. Cənubi Azərbaycan ərazisinə gəlmiş saklar İspakayın başçılığı ilə əvvəlcə Midiyanın müttəfiqi kimi Assuriya dövlətinə qarşı çıxmışlar. İspakayın oğlu Partatua (yazılışı assurcadır) Assurlarla döyüşdə öldürülmüşdür. Bundan sonra saklar assurların tərəfinə keçmişlər. Onun oğlu Madiy vaxtında saklar Ön Asiyada ağalıq etmişlər¹⁷. Madiy Midiya çarı Kiaksara kömək edərək e.ə.612-ci ildə Assuriya dövlətini yıxsa da, Kiaksar sakların gələcəkdə qorxulu olacaqlarını nəzərdə tutaraq başçılarını qonaqlığa dəvət etmiş və öldürmüşdür. Bununla da sakların Ön Asiyada 28 illik ağalığına son qoyulmuşdur¹⁸. İ.M.Dyakonova görə, bu ağalıq e.ə.652-625-ci illərdə olmuşdur¹⁹. Lakin B.B. Piotrovskiyə görə, bu ağalıq e.ə. 625-585-ci illəri əhatə edir²⁰.

§2.Massaqetlər

Orta Asiya və qismən Qazaxıstan çöllərində saklarla yanaşı massaqetlər də yaşayırdılar. Bu etnosun özünü necə adlandırdığı məlum deyil. Təkcə burası aydındır ki, qədim fars mənbələrində (əsas e'tibarilə e.ə.519-cu ilə aid Bisutun qaya yazısında) “Sak” adlandırılan tayfaların əsil yerli adı “Saka”, yaxud “Şaka”dır. Massaqet etnonimi isə antik mənbələrdə çəkilən addır və tədqiqatçılara görə “Baş sak” mənasındadır²¹. Bu tayfa sakların bir qolu hesab edilir. Hər halda burası şübhəsizdir ki, saklar və massaqetlər eyni etnosun hissələrinin adlarıdır. Strabon (I əsr) da sakları və massaqetləri eyni etnos kimi səciyyələndirmişdir.

Massaqetlər Xəzər dənizindən şərqdəki əyalətlərdə, Sırdərya və Amudərya çaylarının arasında, saklar massaqetlərdən şərqdə - indiki Orta Asiya və Qazaxıstan çöllərində məskun idilər. Hər iki tayfa Orta Asiya xalqlarının tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə irandillilər hesab olunurlar.

E.ə.VII-V əsrlərdə massaqetlər iri tayfa ittifaqları formasında yaşayırdılar²². Onlar da maldar ellər idilər. Herodot (I, 215-216) massaqetlər haqqında yazır ki, onlar Aras çayından (yə'ni Sırdəryadan) şərqdə Kaspi (Xəzər) dənizinin şərq tərəfində çöllərdə yaşayırlar, həyat tərzinə və geyimlərinə görə skiflərə (yə'ni saklara) oxşayırlar. Onlar əkin əkmirlər, ev heyvanı və balıq yeyir, süd içirlər.

Maday dövlətində e.ə.550-ci ildə hakim farsmənşəli Əhəmənlər sülaləsi hakimiyyətə gəldikdən sonra Orta Asiyada massaqetlər və saklar üzərinə dəfələrlə hərbi səfərlər təşkil edilmişdir. Herodotun (e.ə.V əsr) Əhəmənlərin hökmdarı Kirin massaqetlərlə döyüşməsi və massaqetlərin hökmdarının Tomiris adlandırılması haqqındakı mə'lumatından (e.ə.530-cu il)²³ aydın olur ki, massaqetlərdə o vaxt artıq dövlət qurumu vardı. Bu, əlbəttə tayfa ittifaqı idi və ittifaqın başında qadının durması göstərir ki, bu ittifaqın siyasi qurumu hərbi demokratiya idi.

Yuxarıda deyildiyi kimi, tayfa ittifaqının başına qadının seçilməsi qaydası Cənub-Şərqi Avropada sarmatlarda da vardı.

Herodot massaqetlər haqqında yazır ki, onlar həm atla, həm də piyada vuruşurlar, ox və nizə ilə döyüşürlər və hətta atların döşlərini misdən zirehlə örtürlər. Lakin massaqetlərdə ibtidai icma quruluşunun matriarxat mərhələsinin qalıqları da vardı. Bunu Strabonun belə bir mə'lumatı göstərir ki, bir kişi başqa bir qadının yanına gedərkən "oxunu arabadan asırdı". Bu mə'lumatda araba dedikdə dörd və ya altı çarxlı arabalar üzərində qurulmuş çadır nəzərdə tutulmuşdur.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində massaqetlərdə sinfi təbəqələşmənin olması müəyyən edilsə də, siyasi qurumlarının daxili quruluşu, idarəçilik qaydaları mə'lum deyil. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində e.ə.VI-IV əsrlərdə sakların və massaqetlərin yaşadığı ərazilərdə qüvvətləndirilmiş məntəqələrin, divarla əhatələnmiş məskənlərin qalıqlarının tapılması göstərir ki, onların müəyyən hissələri oturaq həyat təzi keçirirdilər. Lakin siyasi qurumları şübhəsiz, tayfa ittifaqı formasında ola bilərdi.

Onlarda mərkəzləşdirilmiş dövlət qurumu ola bilməzdi, ona görə ki, Əhəmənlər dövləti tərəfindən tabe edilmiş və ərəzilərdə canişinlik (XII, XV, XVI satraplıqlar) yaradılmışdı. Ehtimal ki, bu satraplıqlar İsgəndərin Orta Asiyaya basqını vaxtı yerli hakimlərə keçmişdi. Antik müəlliflərin mə'lumatlarında Kartazes²⁴ adlı "skif" (yə'ni sak, yaxud massaqet) başçısının İsgəndərə qarşı vuruşması mə'lumatı bunu aydın göstərir. Sirdərya hövzəsində İsgəndərə qarşı köçərilərin başçısı Spitamen adlı hakimin üsyanı da bu fikri təsdiqləyir.

§3. Usunlar

E.ə.IV əsrdən sonra Orta Asiya və Qazaxıstan ərazisində sakların adı çəkilir. Onları usun tayfaları əvəz edir²⁵.

Usun tayfa ittifaqının ərazisi Çu çayı ilə Tyan - Şan dağlıq ərazinin şərqi ilə Balxaş gölündən İssikkulun cənubuna qədər uzanırdı. Çin mənbələrinə görə onlar 120 min alaçıqdan (630 min nəfər adamdan) ibarət idilər²⁶.

Bə'zi tədqiqatçılara görə, saklar və usunlar eyni tayfa ittifaqına daxil olmuşdur, lakin e.ə.IV əsrdən sonra bu ittifaqda siyasi hegemonluq usunlara keçmişdir²⁷. Maraqlıdır ki, sakları irandillilər sayan tədqiqatçılar nədənsə usunları irandilli hesab etmirlər. Bu, sakların irandilli olması baxışının tarixi həqiqətə uyğun olmadığını göstərən faktlardanır.

Usunlar barədə Çin mənbələrində müəyyən qədər mə'lumat vardır. Tayfa ittifaqının başçısı "qunmo" (yazılışı çincədir, "böyük bəy" mə'nasındadır; belə çıxır ki, "böyük bəy" kiçik bəylərin başçısı idi) adlanırdı. Qunmo tayfa başçısının yığıncağında seçilirdi, yerlərdə ona tayfa başçıları (bəylər) tabe idilər və hər tayfa başçısı (yə'ni bəy) 10 min nəfərlik ailəyə baxırdı. Tədqiqatçılara görə, usunların ictimai quruluşu quldarlığa əsaslanmırdı, çünki usunların özləri köçəri maldarlar idilər. Bu dövlət tam hərbi demokratiyadan feodalizm münasibətlərinə keçid dövrünün qurumu kimi xarakterizə olunur²⁸.

Usunların tayfa ittifaqı əsasında yaranmış köçəri maldar dövlət qurumu eramızın hüduqlarında qüvvətli inkişaf mərhələsini keçirirdi. Eranın 71-ci ilində hunlarla toqquşmuş usunlar növbə ilə bir-birinə qarşı qarətçilik hərbi səfərləri təşkil etməklə özlərini zəiflətdilər. Əvvəlcə hunlar usunları qarət etdilər, sonra usunlar hücumə keçərək hunlardan 40 min nəfər hərbi əsir və 70 min baş at gətirdilər²⁹. Usunlar hərbi əsirləri oturaq həyata keçirərək koloniyalar yaratdılar və onları istismar etməyə başladılar. Lakin Mərkəzi Asiya tayfalarının hunların başçılığı ilə Şərqi Avropaya böyük köçü prosesində usunların tayfa ittifaqı dağıldı və onların da bir hissəsi köçə qatıldı³⁰. Eramızın I əsrindən sonra mənbələrdə usun adı çəkilmir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Orta Asiya və Qazaxıstan ərazilərində e.ə.I minillikdə yaşamış qədim türkmənşəli sak, massaqet və usun tayfaları maldar həyat tərzi keçirir və hərbi demokratiya şəraitində yaşayırdılar. Təsadüfi deyildir ki, eramızın IV-V əsrlərinə qədər Orta Asiyanın oturaq əhalisi olan əyalətləri (Türkmənistan və Özbəkistan əraziləri) istisna olunmaqla, Qırğızıstan və Qazaxıstan ərazilərində əkinçi (oturaq) həyat tərzi olmadığına görə, daimi iri yaşayış məskənləri və şəhərlər yaranmamışdır³¹.

§4. Mərkəzi Asiyada Hun dövləti

Tarixşünaslıqda qəbul olunmuşdur ki, hər hansı bir ölkədə dövlət qurumunun təşəkkül tapması həmin ölkəyə xarici dağdıcı, qarətçi basqınlara qarşı tayfa ittifaqının yaranması zərurətinin həyata keçirilməsi ilə bir vaxta düşür. Buna misal olaraq Cənubi Azərbaycan ərazisində e.ə.IX əsrdə Manna və e.ə.VII əsrdə Maday dövlətlərinin Assur və Urartu dövlətlərinin mütəmadi hərbi basqınlarına qarşı tayfa ittifaqlarının siyasi qurumları kimi təşəkkül tapmasını misal göstərmək olar³².

E.ə.III əsrin axırlarında Mərkəzi Asiyada, Qobinin dağlıq ərazisində və ondan cənubda yerləşən bölgədə Hun (Xun) dövləti yarandı³³. Tarixşünaslıqda Şərqi Hun dövləti adlanan bu

qurumun hun tayfalarına qarşı qonşu Çin tərəfindən vaxtaşırı basqınlar və hunlara mənsub Ordos əyalətinin işğalı ilə əlaqədar olaraq yaranması fikri vardır. Lakin dövlət ictimai inkişafın müəyyən mərhələsinin məhsuludur. Hunlarda dövlətin təşəkkülü də məhz sinfi təbəqələşmə əsasında baş vermişdi.

Hunlar Çin tərəfindən işğal edilmiş Qansu (Ordos) əyalətindən şimalda və qərbdə Qazaxıstan çöllərinə qədər böyük ərazidə yaşayırdılar və ona görə də Qazaxıstan ərazisində yuxarıda haqqında danışdığımız usunlarla qonşu idilər. Cənubda Qobi səhrasının cənub sərhədləri və Tyan-Şanın şimal zirvələrinə qədər ərazi də onlara məxsus idi³⁴.

Hunların dövləti e.ə.209-cu ildə hökmdar və görkəmli sərkərdə Metenin vaxtında yüksək inkişaf dərəcəsinə çatmışdı. Tarixşünaslıqda Şərqi Hun dövləti türk xalqlarının tarixində ilk dövlət qurumu hesab edilir³⁵. Lakin yuxarıda bu baxışın səhv olduğunu demişik. Hun tayfa ittifaqının başında Çin mənəbələrində “şanyuy” titulu daşıyan sərkərdə dururdu. Şanyuy tayfalarının başçıları - sərkərdələr (bəylər) tərəfindən seçilirdi. Hun tayfa ittifaqı 24 tayfadan ibarət olduğuna görə şanyuy da 24 tayfa başçısı tərəfindən müəyyən olunurdu. Tayfa üzvlərinin (yə'ni tayfa yığıncaqlarının) başında isə ağsaqqallar dururdular³⁶.

Çin mənəbələrində olan mə'lumatlardan belə nəticəyə gəlinir ki, Metenin dövlətində hakimiyyət nəslidir. Bu hərbi demokratiyanın zəifləməsidir. Lakin hərbi demokratiyanın prinsipləri qalırdı. Müharibə varlanmaq məqsədi daşıyırdı. Metenin Çinlə ilk müharibələri e.ə.215-ci ildə işğal olunmuş Ordos əyalətinin qaytarılması üstündə baş versə də, sonrakı hərbi yürüşlər Çindən təzminat almaq məqsədini güdürdü.

Ölkədə maldar tayfaların hər birinin müəyyən sərhədlərlə ayrılmış otlaq yerləri vardı, onu heç kim poza bilməzdi. Deməli, torpaq üzərində tayfanın icma mülkiyyət forması mövcud idi³⁷. Təəssüf ki, mənəbələrdə bu dövlətin inzibati-idarə sistemi barədə mə'lumat yoxdur. Lakin Çin mənəbələrindən görünür ki, Mete dövləti saray əyanlarından və tayfa başçılarından

ibarət şura ilə məsləhətləşmə əsasında idarə edirdi. Bu, hərbi demokratiya qaydası idi³⁸. Deməli, dövlətdə hakimiyyətin nəslə olması ilə yanaşı hərbi demokratiya prinsiplərinə əməl olunurdu.

Dövlət qurumunun yaranması ərəfəsində hunlarda köçəri icmalar tayfa başçıları arasında bölüşdürülmüş vəziyyətdə idi. Hər tayfanın yalnız özünəməxsus ərazisi vardı³⁹. Məsələn, indiki Qazaxıstan ərazisində yaşamış Usun tayfaları haqqında danışan Çin mənbəyi yazır ki, usunların başçısı “qunmo”nun hökümünə görə bir tayfa digər tayfanın otlaqlarında mal otara bilməz⁴⁰. Bu qayda qədim türklərdə bütün maldar köçəri ellər üçün səciyyəvi olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, maldar tayfanın başçısı məhz həmin tayfaya məxsus ərazidə basdırılır və üzərində kurqan düzəldilirdi. Qədim türk tayfaları tayfa başçılarını kurqanlarda dəfn edirdilər. Ayrılıqda isə hər bir tayfa yalnız adət hüququ əsasında idarə olunurdu, tayfadaxili tədbirlər yığıncaqlarda müzakirə edilirdi. Dövlət qurumunun təşəkkül tapması üçün tayfa ittifaqı yaranmalı və mövcud məsələlərin müəyyən hissəsinin bu ittifaqın özü tərəfindən həll olunmasına keçilməli idi.

Yuxarıda deyildiyi kimi, dövlətin ərazisində 24 tayfa yaşadığına görə Mete ölkəni 24 sərkərdə vasitəsilə idarə edirdi, başqa sözlə hər sərkərdə bir tayfanın başında dururdu⁴¹. Tayfa “boy”, boyların hamısı və onların yaşadığı ərazi “El” adlanırdı. Hər boy obalara bölünürdü. Oba isə qohum maldar ailələrin qrupundan ibarət idi.

Hər tayfa ölkə daxilində müəyyən köç yerinə malik idi. Tayfaların hər biri lazım gəldikdə müəyyən miqdar atlı döyüşçü verməli idi. Metenin ordusu əsas e'tibarilə atlı idi və dörd coğrafi cəhətə görə dörd hissəyə bölünmüşdü. Məsələn, Ağ atlılar (qərb tərəfdə), Qara atlılar (şimal tərəfdə) və s.⁴²

Hunlar qonşu ölkələrə və Çinə tez-tez qarətçi hərbi səfərlər təşkil edirdilər. Lakin bu hərbi səfərlər zamanı əhalinin kütləvi surətdə əsir alınması yox idi, çünki Hun dövlətində qul-

darlıq münasibətləri çox zəif idi, başqa qədim türk köçəri maldar ellərdə olduğu kimi, qul əməyindən istifadə olunması hun cəmiyyəti üçün səciyyəvi deyildi.

Hun dövlətinin siyasi quruluşu haqqında tədqiqatçılarda fikir ayrılığı vardır. Bə'ziləri hunlarda hərbi demokratiyanın zəif olduğunu göstərirlər. Həqiqətdə də Mete hakimiyyətə tayfa yığıncaqlarında seçilməmişdi, o, zorla (atasını, ögey anasını və ögey qardaşını öldürməklə) hakimiyyəti ələ keçirmişdi, hakimiyyət nəslə idi, ev heyvanları ailələrə, otlaq sahəsi isə tayfalar üçün xüsusi mülkiyyətə çevrilmişdi. Mete qohumlarına və hakim sülalədən olanlara torpaq sahələri paylayırdı, lakin onlardan vergi alınmırdı və s. Deməli, Hun dövlətində hərbi demokratiya patriarxal münasibətlərlə çulğalaşmışdı. Belə daxili vəziyyət tayfalar arasında münasibətləri (tabe edilmiş və ağır vergi verməyə məhkum edilmiş tayfalarla yerli tayfalar arasında ziddiyyətlər) kəskinləşdirdi, bu isə öz növbəsində e.ə.I əsrdə hakimiyyətə qarşı üsyana gətirib çıxardı və sonda Hun dövlətinin süqutu ilə nəticələndi⁴³.

II FƏSİL

Cənub-Şərqi Avropada türk tayfa ittifaqları və ilk dövlət qurumları

Yuxarıda deyildiyi kimi, Dəmir dövrünün (e.ə.I minilliyin əvvəlləri) başlanması Avrasiya çöllərində yaşayan maldar-əkinçi tayfaların köçəri maldarlığa keçməsi ilə bir vaxta düşdü. Bu proses hələ Tunc dövrünün sonlarında başlanmışdı.

Tədqiqatçılara görə Mərkəzi Asiyada Tunc dövrü (e.ə. XVII-XIV əsrlər) Andronovo arxeoloji mədəniyyəti üzərində təşəkkül tapmışdır⁴⁴. E.ə.I minilliyin əvvəllərinə qədər davam etmiş bu mədəniyyət Uraldan Altaya, Tyan-Şana və Amudəriyaya qədər böyük ərazini əhatə edir⁴⁵. Türk xalqlarının tarixində Tunc dövrünün sonu və Dəmir dövrünün başlanğıcı böyük ictimai-siyasi hadisələrlə səciyyələnir: bir tərəfdən maldarlıq təsərrüfatı inkişaf edir, digər tərəfdən patriarxal qəbilə quruluşu

bərqərar olur, mal-qara üzərində icma mülkiyyəti tayfa-qəbilə üzvlərinin bu mal-qara üzərində xüsusi mülkiyyəti ilə əvəzlənirdi⁴⁶. Mal-qaranın miqdarının sür'ətlə artması, atçılığın inkişafı və üstəlik metal silahların mövcudluğu yeni ərazilərin işğalını zəruri edirdi.

E.ə.I minilliyin əvvəlləri Mərkəzi Asiyada və Qərbi Sibirə köçəri maldarlığın aparıcı təsərrüfat sahəsinə çevrilməsi metal silahların geniş surətdə istehsalı ilə eyni vaxta təsadüf etmişdi. At və silah müharibələr üçün şərait yaradırdı. Müharibələr isə tayfaların ittifaqlarda birləşməsi və deməli, siyasi qurumunun yaradılmasını şərtləndirirdi. Məhz bu əsrlərdə müharibə maldarlar üçün bir növ sənətə çevrilmişdi.

İbtidai icma cəmiyyətinə məxsus həyat tərzinin aradan çıxması və ictimai-siyasi inkişafda yeni keyfiyyətə keçid e.ə. IX-VIII əsrlərdə başlandı. Bunun iki səbəb vardı: birinci, əhalinin təbii artımı və iqlimin dəyişməsi ilə bağlı olaraq quraqlığın başlanması; ikinci, dəmir silahların meydana çıxması və böyük əraziləri keçməyə imkan verən at ilxılarının artması⁴⁷.

Çox qısa tarixi müddət ərzində e.ə.IX-VIII əsrlərdə Avrasiyada oturaq və yarımköçəri tayfalar köçəri həyat tərzinə keçmişdilər⁴⁸. Köçəri tayfalar oturaq tayfalara nisbətən bir üstünlüyə nail oldular: onlar artıq müəyyən sərhədlərlə hüdudlanan əraziyə bağlı deyildilər. Köçəriliyə keçid otlaqların tayfalar arasında demokratik qaydada bölüşdürülməsi ən'ənəsi əsasında həyata keçirilirdi. Köçərilik əsasında yaranmış tayfa ittifaqlarının hərbi demokratik dövlət qurumu səciyyəli olması da bununla bağlı idi.

Köçəri maldarlığa keçid Böyük çölün simasını dəyişdi. Tunc dövründə mövcud olmuş yarımqazma evlərdən ibarət oturaq yaşayış məskənləri məhv oldu⁴⁹ və alaçıqlarda (çadırlarda) yaşama qaydası yarandı.

Əvvəllər köçəri maldarlıq mövsümi xarakter daşıyırdı, yə'ni maldarlar yayı yaylaqlarda, qışı isə qışlaqlarda keçirirdilər. Lakin mal-qaranın artımı yeni otlaqların olmasını zəruri et-

diyinə görə maldarlıq daimi köçəri formaya çevrildi⁵⁰. Bundan sonra həyat tərzini dəyişən tayfa qruplarında (min əlaqədən ibarət olan və "kuren" adlanan düşərgələrdə) əlaqələrdə, hərəkət vaxtı qoşqu heyvanlarına qoşulmuş, üstü keçə ilə konusvari örtülmüş 4 çarxlı və 6 çarxlı arabalarda keçməyə başladı. Qoyun sürüləri və at ilxıları üçün yeni, geniş otlaqların axtarışı başlandı. Metal silahlarla silahlanmış və ata minmiş döyüşçülərin böyük əraziləri qət etməyə imkanı vardı. Tayfa birləşməsi, yə'ni tayfa ittifaqı çoxsaylı ordunun yaranmasını tə'min edir ki, bu da tutulmuş ərazilərdə yaşayan yerli xalqlarla vuruşma üçün vacib idi.

Köçəri maldarlığa keçid cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafında yeni addım oldu, çünki çöl (səhra) şəraitində köçəri maldarlıq insanın əməyini daha çox məhsuldar edirdi. Mal-qara hər bir ailənin xüsusi mülkiyyəti olmuşdu⁵¹. Mal-qara sürülərinin artması yeni ərazilər tələb etdiyinə görə belə əraziləri zorla, hərbi toqquşma yolu ilə ələ keçirmək olardı. Hərbi toqquşmalarda qalib gəlmək üçün tayfaların ittifaqları yaranırdı. Türk xalqlarının maldar hissəsinin tarixində ilk dövlət qurumları da məhz tayfa ittifaqları olmuşdur⁵². V.V.Bartold yazır ki, çöldə varlı ilə kasıb arasında fərqlər var idi. Belə olmasaydı onda köçərilərin həyat tərzini ibtidai icma sayırdı. Varlıların əsas varı olan sürülərini saxlamaq və qorumaq üçün otlaqlar uğrunda qonşu tayfalar və xalqlarla silahlı mübarizə zərurəti yaranırdı. Buna görə də tayfa ittifaqı yaranır və bu ittifaq dövlət quruluşu yox, ictimai-siyasi qurum xarakteri daşıyırdı⁵³. Lakin yazısı olmadığına görə bu tayfa ittifaqlarının tarixi yalnız şifahi xalq ədəbiyyatında nəsil-dən-nəslə ötürülürdü və zaman keçdikcə təhriflərə uğrayırdı. Ona görə də Avrasiyanın köçəri türk tayfalarının e.ə.I minillik tarixi əsas e'tibarilə Çin və antik mənbələrdə az və pərakəndə şəkildə mövcud olan mə'lumatlar əsasında bərpa edilir⁵⁴.

Türk xalqlarının tarixində siyasi qurum kimi ilk tayfa ittifaqlarının yaranması kimmlər, skiflər, saklar və sarmatlarla əlaqədardır.

§1. Kimmerlər

Antik müəlliflərin qədim türk tayfaları haqqında mə'lumatları iki bölgəyə aiddir: Orta Asiya və Cənub-Şərqi Avropa. Bu mə'lumatlar e.ə.VIII əsrdən başlanır⁵⁵. Həmin mə'lumatlarda Qara dənizin şimal çöllərində yaşayan etnoslar "Kimmer", "Skif" və "Savromat" (Sarmat) adları ilə mə'lumdur.

Kimmerlər ilk dəfə e.ə.IX əsrdə yaşamış qədim yunan şairi Homerin "Odisseyə" əsərində "at südü içənlər" kimi səciyəyəndirilir⁵⁶. "Kimmer" skiflərdən əvvəl Qara dənizin şimal çöllərində yaşamış bir etnosun etnik adıdır. Herodot (e.ə.V əsr) yazır ki, "... страна занимаемая теперь скифами, первоначально принадлежала, говорят, киммерийцам" (Herodot, IV, 11). Tədqiqatçılara görə, əvvəlcə Volqa ilə Ural arasında yaşamış kimmerlərə aid əşyalar Qazaxıstanda Andronovo arxeoloji mədəniyyəti ilə eynidir⁵⁷. Tarixşünaslıqda bu etnosun etnik mənsubiyyətə irəndilli olması fikri hakimdir. Lakin aşağıda verdiyimiz arxeoloji faktlar kimmerlərin qədim türkmənşəli olduqlarını göstərir. Kimmerlər Qara dənizin şimal çöllərində e.ə.IX-VIII əsrlərdə yaşamışlar. Bə'zi tədqiqatçılara görə onlar Don və Dunay çayları arasındakı ərazidə məskun idilər⁵⁸. Tədqiqatçılara görə onlar Cənub-Şərqi Avropaya Sibir tərəfdən gəlmələrdir.

E.ə.XI-IX əsrlərdə Avropanın cənub-şərqində yerli arxeoloji mədəniyyət (rusdilli arxeoloji ədəbiyyatda "топоры срубного типа") yoxa çıxır və yeni tip xəncər forması yayılmağa başlanır: başı yumru, dəstəyi xaç şəkilli⁵⁹. Arxeoloqlar bu tip xəncərin göstərilən əsrlərdən əvvəl Sibirin (Dağlıq Altay və Minusin çökəkliyi) və Mərkəzi Asiyanın Karasuk, Taqar və Mayemir arxeoloji mədəniyyətləri üçün səciyyəvi olduğunu müəyyən etmişlər⁶⁰. Mə'lum olduğu kimi e.ə.VIII əsrdə kimmerlər Orta Asiyadan gəlmiş sakların təzyiqi altında Cənubi Qafqaza və Ön Asiyaya köçməyə məcbur olmuşdular. Həqiqətdə də, yuxarıda haqqında danışılan xəncər tipi e.ə.VII əsrdə yo-

xa çıxır və onu skiflərə məxsus edilən yeni xəncər tipi əvəz edir⁶¹. Deyilənlərdən aydın olur ki, antik mənbələrdə adı “Kimmer” kimi çəkilən bu etnos irandilli ola bilməzdi, çünki tədqiqatçılar Altayı və Minusin çökəkliyini irandilli xalqların anayurduna daxil etmirlər.

Tuva ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı kimmerlər üçün səciyyəvi dəstəyinin başı dəyirmi, ətəyi sallaq bığ formalı, xaç şəkilli tunc xəncərlər tapılmışdır⁶². Bu tip xəncərlər Yenisey çayının sahillərində e.ə.II minilliyə aid Afanasyevo arxeoloji mədəniyyətində aşkarlanmışdır⁶³. Eynilə belə xəncərlər Qırğızıstanda, Çu çayının vadisində aşkar edilmişdir⁶⁴.

Deyilənlər, kimmerlərin irandilli olması fikrinin yanlış olduğuna şübhə yeri qoymur. Azərbaycan tədqiqatçıları “Kimmer” etnoniminin əslində Qamər yaxud Qəmər (Kəmər) olduğu fikrini irəli sürmüş və bu etnonimin indiyədək Azərbaycanın hər iki hissəsində, Ermənistanda, Gürcüstanda və Şərqi Türkiyədə bir sıra Kamar, Kəmərək, Kəmərli və Qəmərli kənd adlarında qaldığını yazmışlar⁶⁵.

Kimmerlərin ictimai quruluşu barədə məlumat azdır. Tədqiqatçılara görə onlar hərbi demokratiya şəraitində yaşayırdılar. Herodot onların başçılarını “basilevs” “çar” adlandırır⁶⁶. Belə çıxır ki, kimmerlərdə tayfa ittifaqları və hər ittifaqın başçısı, yəni xanı vardı. Onların yaşadığı yerlərdə olan kurqanlar məhz tayfa başçılarının qəbirləri üzərində ucaldılmışdır. Kurqanlarda hökmdarla yanaşı, onun nöqərlərini, at və qulluqçularını da öldürüb basdırırdılar⁶⁷. Bu isə bir daha təsdiq edir ki, köçəri maldarlarda sinfi təbəqələşmə vardı.

Tayfa ittifaqlarının başçıları tayfa üzvlərinin ümumi yığıncaqlarında seçilirdi. Herodot yazır ki, bəzi hallarda başçıların fikirləri ilə xalq yığıncağının qərarı düz gəlmirdi. Məsələn, Orta Asiyadan saklar e.ə.VIII əsrdə kimmerlərin ölkəsinə basqın etdikdə xalq yığıncaqları çıxıb başqa ölkəyə getmək qərarına gəlirlər. Lakin tayfa başçıları bu qərarla razılaşmamış və iki qrupa ayrılaraq bir-birlərini könüllü surətdə öldürmüşdülər. Be-

lə olduqda tayfa üzvləri yığıncaqlarda özlərinə yeni başçılar seçmiş və onların başçılığı altında Cənubi Qafqaza gəlmişdilər⁶⁸.

§2. Skiflər

Qara dənizin şimal çöllərində e.ə.VII əsrdən yaşamağa başlamış etnos antik mənbələrdə skut və skif⁶⁹ adlanır. Onların etnik mənsubiyyəti barədə iki fikir vardır. Bə'zi Qərbi Avropa (K.Müllenhof, Yanoş Harmatta və b. tədqiqatçılar) onları irandilli hesab edirlər⁷⁰. Bu baxışa rus alimləri V. Miller, A.İ.Terenojkin, osetin dilçisi V.İ.Abayev də tərəfdardır. V.İ.Abayev Şimali Qafqazda irandilli osetinləri skiflərin qalığı hesab edir⁷¹. Lakin arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış maddi-mədəniyyət nümunələri skiflərin e.ə.II minilliyin axırlarında Asiyadan, Volqaboyu-Uralətrafi ərazilərdən gəldiklərini göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Herodotun özü də skiflərin bir hissəsinin şərqdən gəldiyini yazmışdır. Siciliyalı Diodor (e.ə.I əsr) yazır ki, skiflər əvvəlcə Araz (Sırdərya) sahillərində yaşamışlar⁷². Bunlar saklar idilər.

Skiflərin incəsənəti üçün səciyyəvi olan "Skif heyvan stili" yuxarıda deyildiyi kimi Sibirin arxeoloji mədəniyyətlərində Tunc dövrünə aid abidələrdə aşkar olunmuşdur⁷³. Müəyyən edilmişdir ki, Sibirin Karasuk (Tunc dövrü) və Tağar (Dəmir dövrünün əvvəlləri) arxeoloji mədəniyyətlərinin Qara dənizin şimal sahillərində e.ə.VII-V əsrlərdə Skif mədəniyyəti ilə mənşə əlaqəsi vardır⁷⁴. Ona görə "Skif heyvan stili" arxeoloji ədəbiyyatda "Skif-Sibir heyvan stili" adlanır. Bu mənşə birliyi at yüyənləri, ox ucluqları və xəncərlərdə də aydın sezilir. Rus arxeoloqu S.V.Kiselyova görə Altayın Mayemir arxeoloji mədəniyyəti skif mənşəlidir⁷⁵. Bütün bunlar skiflərin irandilli olması fikrinin yanlış olduğunu göstərir. "Skif-Sibir heyvan stili"-nin elementlərinin Uzaq Şərqdə yakutların dekorativ incəsənətində əksini tapması⁷⁶ da bizcə bu qənaəti təsdiqləyir. Əlbəttə ki, Altayda göstərilən minilliklərdə irandillilər yaşaya bilməzdi.

Skiflər maldar ellər idilər. Antik müəlliflər onların maldara saxladıqlarını yazırlar⁷⁷. Lakin görünür, onlarda sinfi təbəqələşmə prosesi getmiş və ona görə maldarların içərisində varlı təbəqə yaranmışdı. Bu hərbi aristokrat təbəqəsi idi. Skiflərin bə'zi tayfaları əkinçiliklə də məşğul olurdu⁷⁸. Ehtimal edilir ki, onlarda hərbi demokratiya quruluşu var idi. Hərbi demokratiyanın səciyyəvi cəhəti odur ki, hakimiyyət tayfa üzvlərinin yığıncağı formasında xalqa (karaya) məxsusdur. Yuxarıda deyildiyi kimi, tayfa ittifaqlarının başçıları da yığıncaqlarda seçilirdi. Mənşə e'tibarilə hərbi demokratiya ibtidai icma quruluşunun qəbilə təşkilatının davamıdır. Lakin müharibə maldar həyat tərzini üçün tənzimləyici faktora çevrilmiş, bir növ peşə olmuşdu. Müharibələr isə həm yeni otlaqlara malik olmaq, həm də varlanmaq məqsədləri ilə müşayiət olunurdu.

Yuxarıda deyildiyi kimi, hərbi demokratiya icma quruluşundan sinfi quruluşa keçid formasıdır. Məhz hərbi demokratiya dövründə tayfa daxilində təbəqələşmə baş verir və sinflər yaranır. Lakin hərbi demokratiya dövründə aparılan müharibələrdə qul əldə etmək məqsədi güdülmürdü. Köçəri maldarlıq təsərrüfatında qul saxlamaq sərfəli deyil. Maldar tayfalarda hərbi demokratiyanın digər səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, köçərilərin möhkəmləndirilmiş yaşayış məntəqələri yoxdur, onlar alaçıqlarda və çadırlarda yaşayırlar.

Beləliklə, hərbi demokratiya Dəmir dövrünə keçidlə əlaqədar olaraq köçəri maldarlığın nəticəsidir.

Skiflərin həyat tərzini də əvvəlcə hərbi demokratiya quruluşu idi. Qara dənizin şimal çöllərində yaşadıkları əsrlərdə (e.ə. VII-III əsrlərdə) skiflərin dövlət qurumları barədə mə'lumatlar çox səthidir. Antik mənbələrdə onların bir sıra hökmdarlarının adları çəkilir: Arpaksay, Lipoksay, Kolaksay, Aspak, Sparqapit, Xonaxis, Savli, İdantirs və b. Bu hökmdarlar əslində tayfa ittifaqlarının başçıları idilər. Herodot bu tayfa ittifaqlarının başçıları arasında xalq yığıncaqlarında seçildiklərini yazmışdır⁷⁹. Məsələn, e.ə.514-cü ildə I Daranın Qara dənizin şimal çöllərinə hərbi sə-

fəri vaxtı skiflərə üç çarın, yə'ni tayfa ittifaqı başçısının başçılıq etdiyi mə'lumdur⁸⁰. Tədqiqatçılara görə, yalnız e.ə.IV əsrdə skiflərdə çar Atey başda olmaqla mərkəzləşmiş dövlət yaranmış və nəslə hakimiyyət mövcud olmuşdur.

Hökmdar Ateyin dövlətini hərbi demokratiyadan monarxiyaya keçid mərhələsinin qurumu kimi səciyyələndirmək olar. Ona görə də bu dövlət haqqında bir qədər ətraflı danışmaq zərurəti yaranır.

Mə'lum olduğu kimi, skiflərin hökmdarı Atey ilə Makedoniya hökmdarı, Qədim dünya tarixində ilk böyük imperiyanın yaradıcısı Aleksandrın (ərəbcə - İsgəndərin) atası II Filipp arasında toqquşma haqqında antik müəllif, Roma tarixçisi Pompey Troq yazmışdır. Lakin onun əsəri tam halda gəlib çatmamışdır. Yalnız çox qısa şəkildə bu əsər antik (latın) müəllifi Mark Yulian Yustinin yazdığı bir əsərdə qalmışdır⁸¹. Yustin Ateyi⁸² "skiflərin çarı Atey" adlandırır. İstrianlar, yə'ni İstr çayının sağ sahilində yaşayanlar (buradan aydın olur ki, Ateyin dövləti qərbdə Dunayın aşağı axarında, İstr çayı ilə sərhədlənirdi) tərəfindən sıxışdırıldığına görə Atey indiki Balkanlarda Makedoniya hökmdarı II Filippə hərbi kömək üçün müraciət etmişdi (buradan daha bir nəticə alınə bilər: deməli, Ateyin dövləti kiçik olduğuna görə ordusu da az saylı idi, bu onunla əlaqədar ola bilər ki, e.ə.IV əsrdə Azovsahili savromat-sarmatlar Qara dənizin şimal çöllərini istila etmiş və skiflərin əvvəlki ağalığına son qoymuşdular; antik müəllif Diodor yazır ki, sarmatlar Qara dənizin şimal çöllərində hakim mövqeyə malik olduqda oradakı skiflərin hamısını qırılmışdılar⁸³). II Filipp Ateyə qoşun hissəsi göndərmişdi. Lakin şərt qoymuşdu ki, 90 yaşlı Atey onu (yə'ni II Filippi) oğulluğa götürməli və ölkəsinə varis tə'yin etməlidir. Amma bu vaxt istrianların hökmdarı öldüyünə görə hərbi köməyə lüzum qalmamışdı və Atey Filippin göndərdiyi qoşun dəstəsini geri yola salmış və xəbər göndərmişdi ki, Filippi özünə varis e'lan edə bilməz, çünki onun oğlu vardır və hakimiyyət ona keçəcəkdir. Bunu bəhanə edən II Filipp Ateyə xəbər gön-

dərmişdi ki, Bizansa qarşı müharibə xərclərinin müəyyən hissəsini üzərinə götürsün. Atey bu təklifə də razı olmamış və skiflərin kasıb olduqlarını söyləmişdi. Onda II Filipp ordusunu Ateyin dövlətinin üzərinə yeritmiş, sərhəddə İstr çayı sahilində e.ə. 340-cı ildə baş vermiş döyüşdə qoca Atey öldürülmüş və skiflərin kiçik ordusu məğlub olmuşdu. II Filipp skiflərdən 20 min nəfər qadın və uşaq əsir, çoxlu mal-qara və 20 min baş at aparmışdı⁸⁴.

Əslində bununla da skiflərin Qara dənizin şimal çöllərində ağalığına son qoyulmuşdur. Lakin Ateyin bu dövləti qədim türk xalqlarının tarixində mühüm yer tutur, ona görə ki, türk xalqlarının tarixində bu skif dövlətinin gümüş pulu olmuşdur. Pulun üzərində yunan əlifbası ilə hökmdar Ateyin adı yazılmışdır⁸⁵. Buradan aydın olur ki, skiflərin öz əlifbaları yox idi.

Ateyin dövlətinin ictimai quruluşu haqqında mə'lumat yoxdur. Antik müəllif Aleksandriyalı Klementin yazdığına görə, Atey Bizans şəhəri ilə ticarət edirdi. Bu şəhər skif tacirlərinə maneçilik törətdikdə Atey onun əhalisinə belə məzmununda məktub göndərmişdi: "Skif hökmdarı Ateydən Bizansın demosuna: "mənim gəlirlərimə ziyan vurmayın ki, mənim aygırlarım sularınızdan içsin". Bu məktubdan aydın olur ki, Atey Dunayın sağ sahilində, Frakiyada ağalıq edirdi. İstrianlar da məhz ona görə Ateyə qarşı çıxmışdılar. Tədqiqatçılara görə, "istrianlar" Dunayın mənsəbində yerləşən İstr şəhərinin yunan mənşəli əhalisi idi. Ateyin gümüş pulu da Frakiyada o vaxt mövcud olmuş Kallata adlı şəhərdə zərb olunmuşdur.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Ateyin kiçik skif dövləti türk xalqlarının tarixində Şərqi Avropada ilk monarxiya tipli qurum idi. Onun II Filippə göndərdiyi xəbərdə hakimiyyətə keçəcək varis oğlunun olması mə'lumatı bu fikri təsdiq edir. Hökmdar Ateydən sonra mənbələrdə skiflərin siyasi fəaliyyəti haqqında mə'lumatlar seyrəlidir. Ümumiyyətlə e.ə. son əsrlərdə Cənub-Şərqi Avropada skiflərin hakimiyyəti bitir və orada ağalıq savromat-sarmatlara keçir.

§3. Savromatlar (sarmatlar)

E.ə.VII əsrdən e'tibarən skiflərdən şərqdə (Don çayından solda) yaşayan tayfalar antik mənbələrdə savromatlar (sarmatlar) adlanırlar⁸⁶. E.ə.III əsrdən sonrakı antik müəlliflər onları "sarmat" kimi qeyd etmişlər. *"Степное Поволжья и Южнее Приуралья занимали сарматские племена, искусство которых, как и их местоположение, является промежуточным между собственно скифским и сибирским звериным стилем, причем в раннее время в нем преобладали сюжеты и формы характера, а в дальнейшем перевес приобретает отчасти сибирские, а главным образом среднеазиатские (греко-бактрийские и, вероятно, парфянские) элементы"*⁸⁷.

Savromat-sarmatlarda başçıların başlarının 80%-nin sün'i sürətdə deformasiya edilməsi müşahidə edilmişdir⁸⁸. Bu qayda sonra Orta Asiyada kuşanların və eflatınlərin, sonra hunların hökmdarlarında da müəyyən olunmuşdur. Aydındır ki, belə halda savromat-sarmatların irandilli olmaları fikrinin yanlışlığı şübhə doğurmur. Arxeoloji faktlar da bu fikri təsdiqləyir. Müəyyən edilmişdir ki, sarmatlar e.ə.VII əsrdə Cənubi Uraldan gəlmiş və Azov dənizi sahillərində yaşamağa başlamışlar⁸⁹. Herodot yazır ki, savromatların dili skif dili dialektlərindən biridir⁹⁰. Tarixi-arxeoloji ədəbiyyatda deyilir ki, sarmatların Qərbi Sibir, Qazaxıstan və Orta Asiyanın Dəmir dövrünün adamları və Altayla antropoloji yaxınlığı vardır⁹¹. Onların vətəni Volqaboyu-Ural arası ərazi hesab olunur⁹². Sarmatlara aid edilən kurqanlar eynilə Rusiyanın Orenburq vilayətində və Cənubi-Uralətrafi ərazilərdə də vardır⁹³. K.F.Smironova görə, Cənub-Şərqi Avropada sarmatların arxeoloji mədəniyyəti Cənubi Uralın Proxorov, Sibirin Andronovo arxeoloji mədəniyyəti ilə mənşə birliyinə malikdir⁹⁴. Ümumiyyətlə, sarmatların arxeoloji mədəniyyəti Dondan Cənubi Urala qədər yayılmışdır⁹⁵. Bütün bu faktlar sarmatların irandilli olması baxışına zidd olsa da K.F.Smironov onları irandilli saymışdır.

Antik müəlliflər sarmatların skiflərdən şərqdə yaşadıklarını qeyd etdikdə bunu da yazırlar ki, onlar məhz Dondan qərbdə yaşayan skiflərə basqın etmiş və ərazilərini tutmuşlar.

Siciliyalı Diodor yazır ki, savromatlar hücum edib skifləri qırmışlar⁹⁶. Sonra I əsr müəllifi Plini Tanais (Don) çayının hövzələrində sarmatların çoxlu tayfalarının yaşadıklarını yazmışdır⁹⁷.

E.ə.IV əsrə qədər sarmatlar Don çayı ilə Xəzər dənizinin şimal sahilləri arasındakı çöllərdə maldarlıqla məşğul idilər. Onlar əvvəlcə skiflərlə mehriban qonşuluq münasibətləri şəraitində yaşamışlar və hətta e.ə.VI əsrdə İran Əhəmənlər dövlətinin hökmdarı I Daranın Qara dənizin şimal sahillərinə hücumu vaxtı skiflərə hərbi yardım göstərmişlər⁹⁸.

E.ə.IV əsrdə sarmatlar Don çayını keçərək Don-Dnestr çayları arasındakı ərazidə hakim etnosa çevrilmişlər. Tədqiqatçılara görə, e.ə.127-ci ildə sarmatlarda dövlət yaranır və hunlara qədər Cənub-Şərqi Avropada əsas siyasi qurum olur. Antik müəlliflər sarmatları amazonkalar adlandırırlar (Pomponi Mela. Zemleopisanie, III, 5, 39). Bu onunla əlaqədar idi ki, sarmatlarda qızlar da düşmənlə döyüşlərdə iştirak edirdilər və onlarda qadın da hökmdar seçilirdi.

Sarmatların ictimai quruluşu haqqında mə'lumat azdır. Antik müəllif Psevdo-hippokrat sarmatlarda hakimiyyətdə qadınların olduğunu yazmışdır⁹⁹. Həqiqətdə də arxeoloji qazıntılar nəticəsində sarmatlara aid edilən bir kurqanda yanında uzunluğu 73 sm xəncər olan qadın skeleti aşkar edilmişdir¹⁰⁰. Buna görə də tarixşünaslıqda sarmatların Orta Asiyada massaqetlərlə mənşə birliyinə malik olması fikri irəli sürülmüşdür¹⁰¹. Ona görə ki, antik mənbələrdə massaqetlərdə də qadın hökmdarların olması haqqında mə'lumatlar vardır. Bu barədə aşağıda danışılacaqdır.

Antik mənbələrdə sarmatlarda qadın hökmdarların olması haqqında mə'lumatları bə'zi tədqiqatçılar matriarxat qalığı hesab edirlər¹⁰². Lakin Matriarxat Ata nəslindən (Patriarxatdan) əvvəlki dövrə aid olduğuna görə xüsusi mülkiyyətin və siniflərin mövcud olduğu bir şəraitdə matriarxatdan danışmaq çətindir. Bu baxış onunla əlaqədardır ki, tədqiqatçılar hərbi demokratiyanın mahiyyətini nəzərə almırlar: qədim türk mənşəli saklarda və massaqetlərdə olduğu kimi sarmatlarda, daha sonra suvarlarda və

avarlarda qadın hökmdarlar və hətta qadın ordu komandanlarının adları mə'lumdur. Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" və "İsgəndərnamə" poemalarında Azərbaycan ərazisində Məhinbanu, Şirin və Nüşabə hökmdar adları çəkilmişdir. Əlbəttə, bunu matriarxatın qalığı kimi səciyyələndirmək olmazdı.

K.F.Smironov sarmatlara aid arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış çoxlu maddi mədəniyyət nümunələri əsasında bu problemə kifayət qədər aydınlıq gətirmişdir. Müəllif müəyyən etmişdir ki, sarmatlarda hərbi demokratiya formalaşmışdı¹⁰³. Hərbi demokratiya şəraitində işğalçılıq və qarətçilik müharibələri etnosun (tayfa ittifaqının, qədim türk dillərində "el"nin) iqtisadi həyatında mühüm yer tuturdu¹⁰⁴. Müharibə üçün silahlanmış ordu vacib idi. Belə halda əlbəttə ki, ictimai quruluş yalnız patriarxat ola bilərdi. Lakin sarmatlarda ibtidai icma quruluşu üçün səciyyəvi arxaik cəhətlər (nigahın asan surətdə istənilən vaxt pozulması, bütün tayfa daxili məsələlərin xalq yığıncağında həlli və s.) vardı¹⁰⁵. Digər tərəfdən, qədim türk tayfalarının həyatında müharibə mühüm yer tutduğuna görə qızlar və cavan qadınlar da o dövrün hərbi sənətinə yaxşı bələd idilər. Ona görə də hərbi demokratiya prinsipinə uyğun olaraq yığıncaqlarda hərbi işi yaxşı bilən qadınlar da tayfa ittifaqının başçısı və deməli qoşun komandanı seçilirdilər. Yuxarıda deyildiyi kimi, antik müəlliflərin mə'lumatlarından aydın olur ki, sarmatlarda ərə gedənə qədər qızlar döyüşlərdə iştirak edirdilər. Ərə getdikdən sonra sarmat qadınları ümumi hərbi səfərə çıxana qədər hərbi işlə məşğul olurdular. Sarmatlara aid qəbirlərdə çoxlu silahlı qadın skeletləri tapılmışdır və bu qəbirlər qəbirlərin ümumi miqdarının 20%-ni təşkil edir¹⁰⁶. E.ə.II əsrdə sarmatlarda qadın hökmdarın adı Amaq idi¹⁰⁷. Lakin, sözsüz ki, hökmdarın qadın olması heç də siyasi quruluşun xarakterinin dəyişməsi demək deyildi və hərbi demokratiya quruluşu öz mövqeyində qalırdı.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Qara dənizin şimal çöllərində kimmerlərin, skiflərin və sarmatların qədim türkmənşəli olmaları qədim türk xalqlarında dövlətçilik tarixi

probleminin tamamilə başqa səpgidə qoyulmasını zəruri edir. Deyilənlərdən həm də görünür ki, e.ə.I minillikdə Cənub-Şərqi Avropada türkmənşəli dövlət qurumları üçün köçəri maldarlıq təsərrüfat həyatı ilə şərtlənmiş hərbi demokratiya səciyyəli idi. Aşağıda göstərəcəyimiz kimi, hərbi demokratiya dövlət tipi e.ə. I minillikdə Mərkəzi Asiya, Orta Asiya və Qazaxıstanda saklarda, massaqətlərdə və hunlarda vardı, çünki həmin etnoslar da əsas e'tibarilə maldarlıqla məşğul olurdular.

I fəsil. Mərkəzi Asiyada qədim türk dövlətləri

¹ *История Киргизской ССР, Т.1. Фрунзе, 1968 с.71; История Казахской ССР, т.1, с.40.*

² *История Киргизской ССР, т.1, с.71.*

³ *Литвински Б.А. Древние кочевники "Крыши мира". М., 1972, с.184.*

⁴ *Гинзбург В.В. Древнее население восточных и центральных районов Казахской ССР по антропологическим данным. Труды Института Этнографии АН СССР. Новая серия, т.33. М., 1956, с.245.*

⁵ *Plini, V, 19,17.*

⁶ *Кузьмина Е.Е. В стране Кавата и Афрасиаба, с.77.*

⁷ *Yenə orada, s.78.*

⁸ *Diodor. Kitabxana. II, 33-34.*

⁹ *Kuzmina E.E. Göst. əsəri, s.78.*

¹⁰ *Yenə orada.*

¹¹ *Вишневская О.А., Итина М.А. Ранние саки Приаралья. "Проблемы скифской археологии". М., 1971, с.201-203.*

¹² *Kuzmina E.E. Göst. əsəri, s.83.*

¹³ *Yenə orada, s.84.*

¹⁴ *Yenə orada.*

¹⁵ *Kuzmina E.E. Göst. əsəri, s.82. Bu şəxs adları qədim yunanca verilişdə şübhəsiz ki, təhrifə uğramışdır.*

¹⁶ *История Киргизской ССР, т.1, с.35.*

¹⁷ *Стени Европейской части СССР, с.33.*

¹⁸ *Herodot, I, 106.*

¹⁹ *Дьяконов И.М. История Мидии. Л., 1956.*

²⁰ *Пиотровский Б.Б. Ванское царство. М., 1959, с.236-237.*

²¹ *История Узбекской ССР, т.1, с.39.*

²² *Yenə orada, s.38.*

²³ *Herodot, I, 216.*

²⁴ *Bu şəxs adı türkmənşəli Kartaş adının qədim yunanca yazılışı olmaqla Kartaş (yunan dilində "ş" səsi yox idi, ona görə də bu səs "z" səsi ilə verilmişdir) və həmin dildə "es" adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir - Red.*

- ²⁵ *История Киргизской ССР, т.1, с.75.*
- ²⁶ *История Казахской ССР, т.1, с.41; История Киргизской ССР, с.79.*
- ²⁷ Акишев К.А., Кушаев Г.А. *Древняя культура саков и усуней долины Или. Алма-Ата, 1963, с.4.*
- ²⁸ *История Казахской ССР, с.46.*
- ²⁹ *История Киргизской ССР, с.109.*
- ³⁰ *Sənubi Qafqazda bir sıra toponimlərdə "usun" etnonimi "uzun" formasında əksini tapanıdır - Red.*
- ³¹ *История Киргизской ССР, с.109.*
- ³² Дьяконов И.М. *История Мидии. М.-Л., 1956.*
- ³³ *История Тувы. М., 1964, с.35.*
- ³⁴ *История Казахской ССР, т.1, с.46.*
- ³⁵ *Farıq Sümər. Oğuzlar, s.26.*
- ³⁶ *История Киргизской ССР, с.46.*
- ³⁷ Бернштам А.Н. *Очерк истории гуннов. Л., 1951, с.37.*
- ³⁸ *Yenə orada, s.3-6.*
- ³⁹ *Ратаров Л.Р. Göst. əsəri, s.37.*
- ⁴⁰ *Biçürin S. Göst. əsəri, 1 c., s.75.*
- ⁴¹ *История Казахской ССР, с.46; Farıq Sümər. Göst. əsəri, s.26.*
- ⁴² *История Тувы, с.36.*
- ⁴³ *Yenə orada, s.37-38.*
- II fəsil. Cənub-Şərqi Avropada türk tayfa ittifaqları
və ilk dövlət qurumları**
- ⁴⁴ *История Киргизской ССР, т.1, с.55.*
- ⁴⁵ *История Казахской ССР, с.23.*
- ⁴⁶ *История Киргизской ССР, т.1, с.59; История Казахской ССР, т.1, с.27.*
- ⁴⁷ *Степи Европейской части СССР в Скифо - Сарматское время. М., 1989, с.5.*
- ⁴⁸ *История Киргизской ССР, т.1, с.68-69.*
- ⁴⁹ *История Казахской ССР, с.23.*
- ⁵⁰ *Yenə orada, s.27.*
- ⁵¹ *Yenə orada, s.28.*
- ⁵² *История Казахской ССР, с.29.*
- ⁵³ *Бартольд В.В. Монгольская империя и Джагатайское государство. Соч. II, ч.2, М., 1964, с.27.*
- ⁵⁴ *Степи Европейской части СССР, с.5.*
- ⁵⁵ *Грязнов М.П. Аржан - царский курган раннескифского времени. Л., 1980.*
- ⁵⁶ *Noter. Odisseya. XI, 12-19.*
- ⁵⁷ *Тереножкин А.И. Киммерийцы. Киев, 1976.*
- ⁵⁸ *Rene Grousset. Göst. əsəri, s.23.*

- ⁵⁹ Тереножкин А.И. Киммерийские мечи и кивчалы. "Скифский мир". Киев, 1975, с.3-5.
- ⁶⁰ *Yenə orada*, s.6.
- ⁶¹ *Yenə orada*, s.32.
- ⁶² История Тувы, с.27.
- ⁶³ *Yenə orada*.
- ⁶⁴ История Киргизской ССР, т.1, с.72.
- ⁶⁵ Вах: Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991, с. 317-321.
- ⁶⁶ Herodot, IV, 11.
- ⁶⁷ Исчезнувшие народы. М., 1988, с.71.
- ⁶⁸ *Cənubi Qafqazda kimmerlərin fəaliyyəti və buradan onların Şərqi Anadoluya, oradan da bir hissəsinin Ön Asiyaya gətmələri barədə bax: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994.*
- ⁶⁹ Herodotun (e.ə.V əsr) "Tarix" kitabının son illərdə ABŞ-da qədim yunan və müasir yunan dilləri əsasında aparılmış elmi-tənqidi təhlili əsasında müəyyən edilmişdir ki, adı qədim yunanca "skif" (skit), latınca "skut" kimi yazılan bu etnosun əsil adı "Skuz"dur və deməli, "skif" və "skut" təhrif olunmuş adlardır. Bu fikri assur mənbələrində həmin etnonimin Aşquz və İşquz kimi yazılması da təsdiq edir. Ona görə də bə'zi tədqiqatçılar bu etnonimdə "Oğuz" etnoniminin əks olunması fikrindədirlər - Red.
- ⁷⁰ Mullenhoff K. Über die Herkunft und Sprache der Pontischen Skuthen und Sarmaten. 1866-1867.
- ⁷¹ Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор, ч.1, М.-Л., 1949; *Yenə onun. Скифо-европейские изоглоссы. М., 1965.*
- ⁷² Тереножкин А.И. Киммерийцы, с.182, 208.
- ⁷³ Смирнов А.П. Скифы, с.41.
- ⁷⁴ *Yenə orada*, s.45.
- ⁷⁵ Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. М., 1951, с.487.
- ⁷⁶ Гоголев А.И. Скифо-Сибирские истоки традиционной культуры якутов. "Скифо-Сибирский Мир", с.144.
- ⁷⁷ Смирнов А.П. Скифы. М., 1966; *Стени Европейской части СССР*, с.114.
- ⁷⁸ *Стени Европейской части СССР*, с.123.
- ⁷⁹ Herodot, IV, 11.
- ⁸⁰ Исчезнувшие народы, М., 1988, с.71.
- ⁸¹ Justin, IX, 2. *Habelə bax: Strabon, VII, 3, 18; Вах: Каллистов Д.П. Свидетельство Страбона о скифском царе Атее. "Вестник древней истории", 1969, № 1.*
- ⁸² *Bu hökmdarın adı "Atay" kimi bərpa olunur. Ona görə ki, mixi yazılarda adların sonlarındakı "y" səsinə verəcək işarə yox idi. Lakin iranşünaslar bu şəxs adını osətinlərin dilində ədə "ata", "baba" sözü ilə əlaqələndirərək Ateyi iranmənşəli şəxs sayırlar. Əslində bu hökmdarın adı türkmənşəli*

"Ata"dır. Bu hökmdarın adı Urmiyaətrafı ərazinin hakimi Ata (e.ə.881-ci il), erkən orta əsrlərdə uyğurlarda Atay-Sili xaqan, 776-cı ildə Orta Asiyada ərəblərə qarşı Xürrəmi üsyanının "Müqənnə" ləqəbli başçısı Ata, VIII əsrdə Buxara hakimi Qisrif ibn Ata və b. şəxs adları ilə eyni olmaqla türk mənşəlidir - Red.

⁸³ Diodor, II, 43, 7.

⁸⁴ Bə'zi tədqiqatçılara görə Filippin apardığı məhz bu atlarla oğlu İskəndər Şərqə hərbi səfərə başlamışdı - Red.

⁸⁵ Анохин В.А. Монеты скифского царя Атея. "Нумизматика и сфрагистика", т. II, М., 1965.

⁸⁶ Herodot, IV, 21; Вах: Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение и политическое господство в Скифии. М., 1981, с.9-10.

⁸⁷ Артамонов М.И. Скифо - Сибирское искусство звериного стиля. "Проблемы скифской археологии". М., 1971, с.32.

⁸⁸ Стени Европейской части СССР, с.161.

⁸⁹ Smirnov K.F. Göst. əsəri, s.10.

⁹⁰ Herodot, IV, 117.

⁹¹ Том Т., Фириштейн А. Антропологические данные к вопросу о великом переселении народов. Авары и Сарматы, с.71.

⁹² Трубачев О.Н. Из материалов для этимологического словаря фамилий России. "Этимология-1966", М., 1968, с.69.

⁹³ Smirnov K.F. Göst. əsəri, s.12.

⁹⁴ Yənə orada, s.18, 116.

⁹⁵ Yənə orada, s.116.

⁹⁶ Диодор Сицилийский. Историческая библиотека, II, 43, 7.

⁹⁷ Плиний, IV, 15, 19.

⁹⁸ Herodot, IV, 19.

⁹⁹ Smirnov K.F. Göst. əsəri, s.37.

¹⁰⁰ Yənə orada, s.50.

¹⁰¹ Yənə orada, s.65.

¹⁰² Вах: Смирнов А.П. К вопросу о матриархате у савроматов. "Проблемы скифской археологии". М., 1971, с.188-190.

¹⁰³ Смирнов К.Ф. Савроматы. М., 1964, с.210.

¹⁰⁴ Yənə orada, s.200.

¹⁰⁵ Yənə orada.

¹⁰⁶ Смирнов А.П. Скифы, с.86.

¹⁰⁷ Q.Ə. Qeybullayev bu hökmdar qadın adını qədim türk dillərində atmaq, omaq "diribaş", "çevik", "xoş əhval - ruhiyyəli" sözü ilə izah etmiş və Mannada e.ə. Ameka (e.ə.881-ci il), Qara dənizin şimal çöllərində skiflərdə Amak (e.ə.VII əsr), Midiyada Amak-Ar (e.ə.820-ci il) hökmdar adları ilə müqayisə etmişdir (Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, с.335).

II BÖLMƏ

ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ MƏRKƏZİ ASİYADA VƏ CƏNUB-ŞƏRQİ AVROPADA TÜRK DÖVLƏTLƏRİ

I fəsil

Erkən orta əsrlərdə Mərkəzi Asiyada türk dövlətləri

Quldarlıq quruluşu eramızın III-IV əsrlərində tənəzzülə uğrasa da, erkən orta əsrlərin əvvəllərində bə'zi oturaq türk xalqlarının yaşadığı ölkələrdə I minilliyin ortalarına qədər qalmaqda idi. Quldarlıqla feodalizm quruluşu arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər var. Hər iki quruluşda azad icma üzvləri var, hər ikisində qul əməyi də istismar olunur, lakin feodalizmdə qul əməyi aparıcı rol oynamır. Quldarlıqda qul hakimin mülkiyyətidir, istehsal vasitəsidir, feodalizmdə isə feodal kəndlinin əməyinin bir hissəsinin yiyəsidir.

§1. Kuşan dövləti

Orta Asiyada Qədim dövrün sonlarında (eranın III-IV əsrləri) ən böyük türk dövləti Kuşan imperiyasıdır. Bu dövlət Kuşi adlı köçəri türk tayfalarının Orta Asiyada Yunan-Baktriya dövləti ilə müharibəsi və onu yıxması nəticəsində yaranmışdır¹. Parfiya, Çin və Roma imperiyaları ilə eyni vaxtda mövcud olmuş bu dövlət türk xalqlarının tarixində ilk quldar dövlət qurumu kimi səciyyələnir². Kuşan dövlətinin I əsrdən IV əsrin II yarısına qədərki tarixi (hökmdarlar I Kadfis və II Kadfis hakimiyyəti illərində) Orta Asiya ilə, sonrakı dövrü isə Hindistanın şimal-qərb bölgəsi ilə bağlıdır³.

Bu imperiya ərazi e'tibarilə indiki Orta Asiyayı, Əfqanıstanı, Pakistanı və Hindistanın şimalını əhatə edirdi. Bu qədər geniş ərazidə mərkəzləşmiş dövlət aparatının yaradılması və idarəsi o dövrdə mümkün ola bilməzdi. Bu hər şeydən əvvəl

onunla izah olunur ki, kuşilər (kuşanlar) maldar idilər. Lakin fakt budur ki, Orta Asiyanın tarixində Kuşan dövləti dövrünə görə yüksək iqtisadi inkişafı səciyyələyir: burada yerli əhali əsasən oturaq əkinçi olduğuna görə geniş suvarma sistemi vardı, əkin sahələri artmışdı və əkinçilik alətləri təkmilləşmişdi.

Kuşan dövləti türk xalqlarının tarixində həm də metal pulu olan ilk qurum hesab olunur. Lakin Kuşan pulları yunan hərfləri ilə yazılmışdır. Tədqiqatçılara görə bunu belə başa düşmək lazımdır ki, Kuşan hökmdarları özlərini Orta Asiyanın Yunan-Baktriya dövlətinin davamçıları hesab edirdilər⁴. Həmin dövlətdə isə pul zərbi var idi.

Kuşan dövlətində qul əməyindən həm suvarma kanallarının çəkilməsində, həm də mə'bəd və qalaların tikilməsində istifadə olunurdu. Kuşan dövlətinin dövründə tikilmiş bir sıra qalalar (Bazarqala, Arazqala, Govurqala, Torpaqqala və b.) göstərir ki, tikintidə qul əməyindən geniş istifadə edilmişdir⁵.

Kuşan çarlığının etnik mənsubiyyəti barədə müxtəlif baxışlar vardır. Qərbi Avropa və rus tədqiqatçıları kuşanları irandillilər sayırlar. Lakin bir sıra faktlar bu dövləti yaradanların türkmənşəli quşi (sonrakı mənbələrdə Quşçu) tayfaları olduğunu göstərir. Bu barədə "Türk xalqlarının tarixi" əsərimizdə deyildiyinə görə təkrar etmirik.

Kuşan dövlətində idarəçilik təşkilatı barədə mə'lumat azdır. Mənbələrdən aydın olur ki, dövlətdə hakimiyyət nəslidi. Ümumiyyətlə quldar dövlət quruluşu üçün səciyyəvi cəhətlər bu dövlətdə də vardı. Dövlətin ərazisi canişinliklərdən ibarət idi və canişinlər yerlərdə həm verginin toplanmasına nəzarət edir, həm də tələb olunduqda qoşun hissələrinin toplanmasını təşkil edirdilər. Onlar Kuşan hökmdarları tərəfindən tə'yin olunsalar da, yerli nüfuzlu adamlardan ibarət idilər və həm də yerlərdə tam hakimiyyət hüququna malik idilər. Elə buna görə də Kuşan dövləti möhkəm mərkəzləşdirilmiş quruluşa malik ola bilməzdi. İşğal olunmuş ölkələrin daxili müstəqillikləri qalır. Kuşan

hökmdarlarını bu ölkələrdən vergi toplanması maraqlandırır. Məhz bu pərakəndəlik və mərkəzdənqaçma meylləri onun süqutuna gətirib çıxarmışdı.

§2. Ağhun dövləti

IV əsrin ortalarından Orta Asiyada hun mənşəli, tarixşünaslıqda “Eftalitlər dövləti” adı ilə mə’lum olan quldar dövlət təşəkkül tapır. Orta Asiyanı işğal etmək istəyən İran Sasanlar dövlətinə qarşı Eftalitlər dövləti 427-454-cü illərdə dörd qanlı müharibə aparmışdır⁶. Doğrudur, bu dövlət Orta Asiyanın oturaq, əkinçi əyalətlərini əhatə edirdi, lakin hakim sülalə köçəri maldar hun tayfasından olduğuna görə köçəri təsərrüfat sahəsini ideologiyası üstün mövqeyə malik idi. Ona görə də tarixşünaslıqda bu dövlət də köçəri maldarların imperiyaları sırasına daxildir⁷.

Tarixşünaslıqda həm də Ağhun dövləti adlanan bu dövlət⁸ onun hökmdarlarının adları ilə Kidarlar (357-359-cu illərdə hökmdar olmuş Kidarın adı ilə) dövləti və ya Eftallar (hökmdar Eptal, yaxud Abdalın adı ilə) dövləti də adlanır⁹. Lakin bu dövlətə aid pul üzərində “Xion” kimi oxunan xun (Hun) sözü vardır ki¹⁰, bu da dövlətin xunlara (hunlara) mənsubiyyətini göstərir. Deməli, Eftallar dövləti hunların tarixdə mə’lum üç dövlət qurumundan biridir. Lakin Şərqi Hun və Qərbi Hun dövlətlərindən fərqli olaraq Ağhunlar dövləti oturaq-əkinçi xalqların məskun olduğu bir ərazidə yaranmışdı. Dövlətin metal pul zərb etməsi də bununla əlaqədardır. Orta Asiya xalqlarının tarixlərinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə Kuşan dövləti ilə yanaşı Ağhun dövləti quldar dövlət kimi səciyyələndirilir. Lakin dövlət yaratmış ağhunların özləri köçəri maldar idilər və alaçıqlarda yaşayırdılar. Türkiyə tarixçisi Faruq Sümərin yazdığına görə, ağhunlar mənşəcə Altay dağlarından çıxmışdılar¹¹.

Təəssüf ki, köçəri maldarların və oturaq əkinçilərin yaşadığı bu ölkədə siyasi-ictimai quruluşun xarakteri haqqında

mənbələr yoxdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış varlı qəbirləri ilə yanaşı kasıbların qəbirləri sinfi bərabərsizliyin göstəricisidir.

Ağhunlar dövlətinin hakim sülaləsi maldar tayfadan olduğuna görə köçəri həyat tərzinin tələblərinə uyğun olaraq işğalçılıq müharibələri aparırdı. Onlar VI əsrin əvvəllərində Orta Asiya, Əfqanıstan və Şimali Hindistanı zəbt edərək Kuşan imperiyasının ərazisini demək olar zəbt etmişdilər¹².

Ağhun dövləti mərkəzləşmiş idarə aparatına malik qurum deyildi. Əkinçi (oturaq) və maldar (köçəri) əhalinin yaşadığı böyük ərazidə dövlətin hakim sülaləsi köçəri tayfalara məxsus olduğuna görə hökmdarları əsas e'tibarilə vergi maraqlandırdı.

Dövlətin ərazisi əyalətlərə bölünmüşdü. Mə'lum olduğu kimi, dövlətin ərazisinin əyalətlərə bölünməsi hələ e.ə.III əsrdə Mərkəzi Asiyada hunlarda da vardı. Çin mənbələrindən aydın olur ki, hər əyalət daxili idarə etmədə müstəqil idi, lakin tələb olunan vergini verirdi¹³.

Əyalətlərin daxili müstəqilliyi Orta Asiyanın yerli əhalisinin oturaq həyat təzi keçirməsi və müxtəlif inkişaf mərhələlərində olması ilə əlaqədar idi. Orta Asiya əyalətlərində dövrünə görə ticarət və sənətkarlıq inkişaf etmişdi, şəhərlər vardı. Aydınır ki, bu əyalətləri köçəri maldar tayfaların yaşadığı ölkələrdə olduğu kimi hərbi-inzibati qaydalarla idarə etmək olmazdı. Lakin dövlətin ərazisində əkinçi əhali köçəri maldar tayfaların İrana qarşı mübarizəsinin tərəfində dururdu, çünki əks halda İran bu əyalətlərə yiyələnməklə onların ikiqat istismarına gətirib çıxaracaqdı.

Arxeoloji qazıntılar köstərir ki, Ağhunlar dövlətinin vaxtında Orta Asiyada suvarma əkinçiliyi nisbətən və sənətkarlıq zəifləmişdi. Bu onunla bağlı olmuşdur ki, ölkədə quldarlıq quruluşu bu vaxt üçün tənəzzül etmiş və erkən feodal münasibətləri təşəkkül tapmışdı¹⁴. Əgər suvarma sistemi tənəzzülə uğ-

rayırsa, deməli mərkəzləşmiş dövlət idarəsi yox idi. Aristokratiya artıq təşəbbüskarlığı olmayan qul əməyində maraqlı deyildi. Onlar azad istehsalçılar olan kəndlilərin istismarına üstünlük verirdilər¹⁵. Lakin kəndli könüllü surətdə istismar olunmağa razı olmazdı. Onu feodaldan asılı olmağa məcbur edən dövlət forması lazım idi. Bunun üçün isə quldarlıq quruluşuna əsaslanan dövləti dağıtmaq tələb olunurdu. Eftalların dövlət qurumu məhz belə idi¹⁶.

Çin və Bizans mənbələrinə əsasən belə nəticə alınır ki, ağhunların dövlət təşkilatı vardı və qurum ibtidai icma quruluşundan qalma adətlər və əxlaq normalarına əsaslanırdı¹⁷. Lakin hakimiyyət hakim zümərəyə mənsub idi. Dövlətin ərazisində oturaq əhali yaşayırdı, idarəçilik isə maldarlara məxsus olduğuna görə Ağhun dövlətində əsas e'tibarilə suvarmada qul əməyindən istifadə olunurdu. Deməli, quldarlıq yalnız oturaq (əkinçi) təsərrüfatda vardı. İri maldar feodallar isə oturaq əhaliyə başçılıq edirdilər¹⁸.

Tarixşünaslıqda ümumiyyətlə, Ağhun dövlətinin quldarlıqdan feodalizmə keçid mərhələsində mövcud olduğu fikri qəbul olunmuşdur.

VI əsrin 50-ci illərində Türk xaqanlığının ordusu başda sərkərdə İstəmi olmaqla Ağhunlar dövlətinin ərazisinə girdi. Ağhun dövlətinin hökmdarı Qatafar hərbi rəisləri ilə məsləhətləşmə apardı və vuruşmaq qərara alındı. Lakin İstəmi ilə 8 günlük qanlı vuruşmada Qatafar öldürüldü. Bununla da Ağhun dövləti süqut etdi. Onun ərazisi Türk xaqanlığına qatıldı¹⁹.

§3. Kanq dövləti

Oturaq türk xalqlarının dövlət qurumlarından biri də Sırdərya çayının hövzəsində yerləşən Kanq dövlətidir. Bu dövlət e.ə.I minilliyin II yarısında təşəkkül tapmışdır. E.ə.II əsrin ortalarından bu dövlətin pul zərb etməsi mə'lumdur²⁰. E.ə.I əsrin sonlarında isə Kanq dövlətində Xarəzm pulları işlədilməyə baş-

lanmışdır²¹. Görünür ki, bu hadisə Kanqın Xarəzmin tə'siri altına düşməsi ilə əlaqədardır. Lakin eranın əvvəllərində bu dövlət Kuşan dövlətinə qatılmışdır²².

Çin mənbələrinə görə 120 min əlaçıqdan ibarət olan Kanq tayfaları maldarlıqla yanaşı əkinçiliklə də məşğul olurdular. Deməli, Kanq dövləti maldar və əkinçi tayfaların ittifaqı kimi təşəkkül tapmışdır. Ona görə də dövlətin öz paytaxtı (Kanq şəhəri), ordusu və pulu vardı.

Kanq dövlətində yeni ictimai-iqtisadi münasibətlər e.ə. II-I əsrlərdə xüsusilə inkişaf etmişdi. Bir sıra şəhərlərin mövcudluğu, əkinçilikdə suvarma sistemi, sənətkarlıq və pul dövriyyəsi Kanqın oturaq quldar türk dövləti olduğunu göstərir.

Kanq ərazisində Köy-Kırılqan qala, Canbaşqala və b. qala xarabalıqları Kanq dövlətinin dövrünə görə qüvvətli dövlət qurumuna malik olduğunu göstərsə də, yazılı mənbələrin yoxluğu ucbatından dövlətçilik ən'ənəsini izləmək mümkün deyil.

§4. Xarəzm dövləti

Orta Asiyada Kuşan, Ağhun və Kanq dövlətlərindən əlavə digər quldar dövlət Xarəzm olmuşdur.

Xarəzm ərazisində quldar tipli dövlət qurumunun tarixi iki mərhələyə ayrılır: 1.IV əsrin əvvəllərindən VI əsrin əvvəllərinə qədər; 2.VI-VIII əsrlər. Birinci mərhələdə Xarəzm sırf quldar dövlət idi, lakin ikinci mərhələ feodalizm münasibətləri ilə səciyyələnir.

III əsrdə Kuşan dövlətinə daxil olduğuna görə Xarəzm dövlətinin idarəçilik sistemi elə kuşanlardan qalma sistem idi²³. Lakin III əsrin axırlarında bu dövlət müstəqillik qazandı və Kuşanların vaxtında olduğu kimi, Xarəzm dövlətində III əsrdən sonra mis pul zərb edilmişdi ki, bu da "tanqa"²⁴ adlanırdı²⁵.

304-305-ci illərdə hakimiyyətə gəlmiş Afriqlər sülaləsi X əsrə qədər Xarəzmdə hakimiyyətdə olmuşdu.

Xarəzm dövlətinin əhalisi əsas e'tibarilə oturaq əkinçilərdən ibarət idi və suvarma əkinçiliyi ilə məşğul olurdu. Ölkənin ərazisində çoxlu miqdarda qalalar vardı. Qul əməyindən məhz suvarma kanallarının çəkilməsində, qalaların və mə'bədlərin tikintisində istifadə olunurdu.

§5. Türk xaqanlığı

III-IV əsrlər tarixşünaslıqda feodalizm ictimai quruluşuna keçid dövrü hesab olunur. Bu əsrlərdən sonra yaranmış dövlətlər feodal tipli qurumlar sayılır, ona görə ki, Türk dövlətlərinin dövlət idarəçiliyi aparatı feodalizm quruluşu üçün səciyyəvi ierarxiyaya əsaslanırdı.

Türk xalqlarının feodal tipli dövlət qurumlarında qul əməyi aparıcı rola malik olmamışdır. Maldar xalqlarda əsas istehsal vasitəsi torpaq idi²⁶. Torpaq həm yaylaq, həm də qışlaq idi. Bütünlükdə dövlətin ərazisinə ali mülkiyyət hüququ xaqana mənsub idi. Əyalət başçıları əslində həmin əyalətlərin torpağının baş mülkiyyətçiləri sayılmırdılar. Onlar yalnız idarəçiliklə məşğul olur və hərbi işlərə baxırdılar. Lakin əyalət hakimləri, tayfa başçıları, bəklər və tarxanlar bütünlükdə aristokratiya təbəqəsini təşkil edirdi və bu təbəqə xalq kütləsinin ("Kara-budunun") feodal asılılığında qalmasını tə'min edirdi. Maldar icmalardan kimin mal-qarasını harada saxlaması tayfa başçısının sə-rəncamı ilə tənzim olunurdu²⁷.

Ümumiyyətlə, köçəri maldarlıq həyat tərzində feodalizm münasibətlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır: oturaq, əkinçi xalqlarda olduğu kimi, torpaq və oradakı adamlar (kəndlilər) təhkim olunmur, yalnız torpaqda yaşayan adamlar (maldar ailələr) təhkim olunur, çünki torpaq tayfaların və tayfa üzvlərinin ümumi istifadəsindədir. Oturaq ailələrdən fərqli olaraq maldar ailələr tək-təklidə deyil, qrup (oba) şəklində yaşayırlar²⁸.

dəniyyətləri ilə başlanır. Arxeoloji qazıntıların nəticələrinə görə orada ibtidai icma quruluşu e.ə.VII-I əsrlərdə dağılmışdır³⁰. E.ə.I minilliyin axırlarında Altayda köçəri maldarlıq təsərrüfat sahəsi yaranır³¹. Köçəri maldarlıq təsərrüfatı VI əsrdə dövlət qurumunun yaranması ilə nəticələnmiş və 536-cı ildə Türk tayfa birləşməsinin başçısı Bumın (Tuman) xanın 50 min çadırıqlıq Tele tayfasını özünə tabe etməsi ilə yeni dövlət qurumunun yaranması prosesi başa çatmışdı. Mə'lum olduğu kimi, bu dövlət Çindən İrana və Cənub-Şərqi Avropada Bizansa qədər nəhəng ərazini əhatə edirdi.

Türk xaqanlığı türk xalqlarının tarixində ilk erkən feodal qurumudur. Həm də bu dövlət məhz özünü "Türk" adlandıran etnosun tarixdə ilk dövlətidir. Türk xaqanlığı nəticəsində "Türk" etnonimi Altaydan kənara çıxmış və dövlətin əhatə etdiyi ərazidə yaşayan, lakin "Türk" adlanmayan tayfalara da şamil olunmuşdur³².

Türk xaqanlığı sırf köçəri maldarların siyasi qurumu idi. Tarixşünaslıqda bu dövləti də hərbi demokratik qurum sayanlar vardır. Lakin Türk xaqanlığında hərbi diktatura əlamətləri özünü göstərdiyinə görə onu erkən feodal dövləti saymaq daha doğrudur³³. Bu fikri təsdiqləyən amillər vardır: xaqanlıqda hakimiyyət nəslə idi və hakim sülalə müqəddəs sayılırdı, xaqan qərar qəbul etməkdə tam səlahiyyətli idi və s.

Xaqanlığın dövlət atributlarından biri olan bayrağın başına qızıldan canavar başı keçirilmişdi³⁴. Bu göstərir ki, qədim türklərin bu dövlət qurumu hələ ibtidai icma cəmiyyətinə məxsus dini görüşlərin qalıqlarının tə'sir dairəsində idi. Bu fikir aşağıdakı xüsusiyyətlərlə təsdiqlənir: dövlətin "Xaqan" adlanan başçısı³⁵ monarx deyildi. Xaqan tayfa başçılarının şurasında seçilirdi və bu zaman hələ ibtidai icma quruluşu dövründən qalma bir adətə əməl edilirdi: xaqanlığa namizədi keçəyə bürüyüb Günəş istiqaməti üzrə 9 dəfə dövrə vururdular və meydana toplaşmış ə'yanlar ona hər dəfə baş əyir, axırda ata mindirir, boğa-

zına ipək parça sarıyaraq hərdən sıxır, hərdən boşaldır və soruşurdular: “neçə il xan ola bilərsən?”³⁶. Bu mərasimi tədqiqatçılar belə şərh edirlər: məqsəd xaqanın özbaşına fərmanlar verməklə ölkədə monarxiya vəziyyətinin yaranmasının qarşısını almaqdan ibarət idi.

Xaqanlıqda dövlətdaxili işlər üçün hakim sülalə tərəfindən yaradılmış qanunlar, yə'ni dövlət hüququ yox idi. Bütün məsələlər ibtidai icma quruluşundan qalma adətlər əsasında tənzim olunurdu. Məsələn, mərkəzi hakimiyyətə qarşı xəyanət, qarət məqsədilə adam öldürmə, başqasının arvadına sataşmaq, yaxud onunla əlaqəyə girmək, bağlanmış və ya açıq atın oğurlanması və s. hərəkətlər yalnız ölümlə cəzalandırılırdı. Cəzanı yerlərdə tayfa başçıları tayfa üzvlərinin toplantısı qarşısında həyata keçirirdi və bu zaman günahkar heç bir sorğu-suala tutulmurdu³⁷.

Dövlətin əsas funksiyalarından biri yeni ərazilər işğal etmək olduğuna görə xaqan həm də ali baş komandan idi, bütün silahlı qoşun onun əmrinə tabe idi. Xaqanın oğulları və yaxın kişi qohumları (əsasən qardaşları) teqin (tiqin) adlanırdı³⁸. Bölgələrin hakimi olan və xaqana qohumluğu çatan şahzadəyə “şad” deyilirdi. Şad yalnız tiqin olurdu. Xaqanın yanında demokratik orqan yox idi. Ona görə Türk xaqanlığı sırf hərbi demokratik qurum yox, erkən feodal dövləti hesab edilir³⁹.

Qeyd edilməlidir ki, türk xalqlarının istər quldarlıq və istərsə də feodalizm dövlət tiplərində vahid din dövlətin əsas atributlarından biri olmuşdur. Türk xaqanlığında şamanizm vahid din rolunu oynayırdı. Bu din təbiətdə müxtəlif ruhların mövcudluğunu nəzərdə tutur və onlara vaxtaşırı at və qoyun qurban kəsilməsini zəruri sayırdı. Qədim türk xalqlarında əsas ruhlar bunlar idi: Göy ruhu - Tenqri, su və torpaq ruhu - Yersu və insanların himayəçisi - Umay⁴⁰. Bütün türk xalqlarında dövlətin simvolu kimi bayraq müqəddəs sayılmışdır.

Türk xaqanlığının başqa dövlət atributları da var idi: mərkəz (hərbi düşərgə), ordu, bayraq, möhür (tuqra) və s. Altay türklərində bayraq dövlətin əsas atributu sayılırdı. Tarixşünaslıqda Türk xaqanlığı mükəmməl erkən feodal köçəri dövlət qurumu hesab olunur. Lakin oturaq (əkinçi) xalqların feodal dövlətindən fərqli olaraq, Türk xaqanlığının feodal qəsrləri, qalaları və möhkəmləndirilmiş məskənləri yox idi. Məsələn, Bilgə xaqan (VII əsr) ölkədə qala və qəsrlər tikilməsi zərurətini söylədikdə onun məsləhətçisi və sərkərdəsi Tonyukuk cavab vermişdi ki, onda qonşu düşmənlərimiz tezliklə bizi məğlub edə bilərlər, çünki müharibələr aparmaq əvəzinə oturub bu qalaları müdafiə etməliyik⁴⁸. Odur ki, qədim türklər Tenqri allahına sitayiş etsələr də heç yerdə bu allahın şərəfinə mə'bəd tikilməmişdir. Qədim maldar türk tayfaları ümumiyyətlə möhtəşəm saraylar və mə'bədlər tikməmişlər. Köçəri maldar həyat tərzini bu imkan vermirdi.

Beləliklə, Türk xaqanlığında dövləti idarə aparatında və dövlət hüququnda ictimai asayişin qorunması işində hərbi demokratiya üçün səciyyəvi adət normaları feodal monarxiyası üçün xarakterik qaydalarla çulğalaşmışdı. Lakin madam ki, dövlət var, deməli orada sinfi təbəqələşmə, varlı və yoxsul maldarlar vardır. Tayfa başçılarının kurqanlarda dəfn olunmasının özü göstərirdi ki, dövlətdə hakim siniflə yoxsul sinif üz-üzə dayanmışdır. Digər tərəfdən, yuxarıda deyildiyi kimi, xaqan tayfa başçılarının şurasında seçilirdi və deməli, xaqan onların mənafələrini qorunmalı idi.

Xaqanlığın əhatə etdiyi ərazidə yaşayan maldar tayfaların və oturaq əhalinin əsas e'tibarilə iki funksiyası vardı: dövlətə müəyyən edilmiş miqdarda natural vergi ödənilməsi və ordu üçün müəyyən edilmiş miqdarda döyüşçü və at verilməsi.

Xaqanlığın ərazisi hərbi-inzibati hissələrə bölünmüşdü. Bu qayda feodalizm ictimai-iqtisadi quruluşunun təbiəti ilə bağlıdır. Erkən orta əsrlərdə Bizans kimi qüvvətli və mərkəzləşdi-

rilmiş idarə sisteminə malik dövlətin ərazisi də hərbi-inzibati bölgələrə (femlərə) bölünmüşdü. Hərbi-inzibati bölgənin başında duran strateq (canişin) kimi Türk xaqanlığında da əyalət başçısı iki vəzifə yerinə yetirirdi: vergi toplanmasının təşkili və əyalətin idarəsi, qorunması və lazım gəldikdə qoşun toplanması. Dövlətin ərazisinin bu qaydada idarəsi erkən orta əsrlərdə bütün türk dövlətləri üçün səciyyəvi olmuşdur. Dövlətin ərazisi 568-ci ildə 4, 576-cı ildə 8 əyalətə ayrılmışdı. Əyalət başçıları həm də hərbi rəislər idilər. Sıravı xalq (dilimizdə “qara camaat” kimi) “kara budun” adlanırdı⁴⁹. Əyalətlər şad və yabqu adlanan canişinlər tərəfindən idarə olunurdu⁵⁰.

Canişinlər xaqanın qohumları idilər. Xaqanın hakimiyyəti nəsildən-nəslə keçdiyi kimi, şad və yabqu vəzifələri də varisiyə əsaslanırdı. Onlar hakimlik etdikləri əyalətlərdə həm də tayfa başçılarının işlərinə nəzarət edirdilər⁵¹. Xaqanın məsləhətçisi ayquçu adlanırdı və bu vəzir rolunu oynayırdı.

Bundan başqa xaqanın “buyruk” adlanan mə'muru da vardı. Buyruk xaqanın əmr və göstərişlərini şad və yabquya çatdırırdı. Xaqanlığa tabe ölkələr (əsas e'tibarilə işğal olunmuş ərazilər) daxili müstəqilliyə malik idilər. Onların başçıları “eltəbər” adlanırdı. “Eltəbər” əyalətdə şada və yabquya tabe olsa da, xaqanın vassalı hesab olunurdu. Eltəbərə tabe tayfa başçısı “tutuk” adlanırdı⁵².

Vergi işlərinə yerlərdə tarkan (sonralar tarxan) adlanan mə'murlar baxırdılar. Belə qayda şad və yabqu tərəfindən toplanan verginin mənimsənilməsinə imkan vermirdi, çünki tarkanlar birbaşa xaqana tabe idilər.

Muğan xandan sonra hakimiyyətə Toboxan keçmişdi. O, 572-ci ildə imperiyanı yenidən bölgələrə ayırdı. Şərq bölgələrini qardaşı oğlu Şetuya, qərb bölgələrini isə kiçik qardaşına vermişdi. İstəminin nəslindən olanlara da vəzifələr verilmişdi: məsələn, Kara Çurin Yeddi Suda, Turksanf Aşağı Volqaboyunda hakim tə'yin edilmişdilər⁵³.

Xaqanlıqda əsas istehsal vasitəsi köçəri maldarlıq həyat tərzinə uyğun olaraq yay və qış otlaqları idi. Odur ki, malikanələrdə (canişinliklərdə) oturaq feodalların da mülkiyyətinin əsasını otlaqlar təşkil edirdi. Mal-qara isə ailələrin xüsusi mülkiyyəti idi⁵⁴.

Beləliklə, köçəri maldar ellərin erkən feodalizmdə dövlət qurumunun səciyyəvi cəhəti budur ki, torpaq (otlaqlar) feodala məxsusdur, lakin bu torpaqda yaşayan köçərilər feodaldan asılı olsalar da xüsusi mülkiyyətçilər idilər. Deməli, Türk xaqanlığının iqtisadi bazasını şəxsi əməyi ilə yaşayan xırda maldar təsərrüfatlar təşkil edirdi, yə'ni əsas istehsalçılar sırayı maldarlar idi. Tayfa başçıları maldar təsərrüfat həyat tərzində qul əməyini deyil, ona tabe edilmiş tayfanın köçəri ailələrini istismar edirdi, lakin təhkimçi deyildi. Qədim türk run yazılarında təhkimçiliyi (feodal asılılığını) bildirən termin yoxdur⁵⁵.

Buradan aydın olur ki, Türk xaqanlığında feodalizm quruluşu üçün səciyyəvi ierarxiya mövcud idi: dövlətin başında xaqan, onun əyalətlərdə nümayəndələri - şad, yabqu və tarxan dururdu. Lakin şad və yabqu həm də iri feodallar idilər. Tayfalar isə bəglərin (bəylərin) tabeliyində idi. Tayfa daxili işlər bəy tərəfindən tənzim olunurdu. Doğrudur, tayfanın işləri ümumi yığıncaqda müzakirə edilirdi, lakin bu yığıncaq bəy tərəfindən çağırılırdı. Deməli, xaqanlığın əsasını bəylik təşkil edirdi.

Bəylərin əlində köçəri maldarların əsas varı olan mal-qara və az miqdar ev qulları toplanmışdı. Ümumiyyətlə, feodal tipli qədim türk dövlətlərində ictimai-siyasi hakimiyyətin əsasını mal-qara üzərində xüsusi mülkiyyət təşkil edirdi. Qədim türk xalqlarında qəbilə-tayfa bölgüsü münasibətlərinin (bu münasibətlərin saxlanılmasını elə köçəri maldarlığın özü şərtləndirirdi) saxlanması hərbi demokratiya quruluşunda olduğu kimi feodal tipli dövlət qurumlarının da səciyyəvi cəhəti idi.

İşğal olunmuş ölkələrin əhalisi vergi verməyi dayandırmaqda xaqanın icazəsi ilə şad və yabqu ordu ilə həmin əhaliyə

qarşı müharibəyə başlayır və qarət edirdi. Müəyyən olunmuş vaxtda hər bir ölkədən mərkəzə vaxtaşırı dəvə karvanı vergi gətirməli idi. Karvan vaxtında gəlmədikdə karvanın göndərilməsini dayandırmış əraziyə ordu göndərilirdi⁵⁶.

Xaqanlığın “kara budun” (demos) adlanan əhalisi azad maldar köçərilərdən ibarət idi⁵⁷. Karanın hər bir üzvü xüsusi mülkiyyətçi idi, lakin mal-qarasının miqdarına uyğun olaraq vergi verməli idi. Onun feodal asılılığı da özünü bunda göstərirdi. Digər tərəfdən, karanın orduya çağırılmış üzvü öz atı ilə müharibəyə getməli idi, əmrdən imtina etmək ixtiyarı yox idi, əks təqdirdə ölümlə cəzalandırılırdı.

Türk xaqanlığı qılınc gücünə tabe edilmiş tayfa və xalqların konqlomerat dövləti idi. Onun iqtisadi özülü zəif idi. Xaqanlıqda iqtisadi bazanı təşkil edən köçəri maldarlıqla yanaşı əkinçi oturaq tayfalar da yaşayırdılar. Lakin köçəri maldar təsərrüfatı (şəxsi əməyə əsaslanan xırda maldarlıq təsərrüfatı, yə'ni maldar ailənin təsərrüfatı) əsasında təşəkkül tapmış dövlətin idarə aparatı əkinçi (oturaq) tayfaların yaşadıkları əraziləri idarə etməyə yararlı ola bilməzdi.

Sıravı əhali (“kara budun”, yə'ni “qara camaat”) tayfalarda, tayfalar isə tayfa ittifaqlarında birləşmişdi. Tayfa ittifaqı isə “Oğ” (Oğuz) adlanırdı. Məsələn, xaqanlığa daxil olan uyğurlar “Tokuz oğuz” (Doqquz oğuz), karluklar “Üç oğuz” adlanırdılar. Tayfaların birləşməsi könüllü idi. Kaqanın fərmanı ilə yaradılmış tayfa birləşmələri isə “budun” adlanırdı. Məsələn, xaqanlığın Dulu və Nuşibi tayfaları “oğuz” adlana bilməzdi, onlara sadəcə budun və ya “On ok budun” deyilirdi⁵⁸.

Tarixşünaslıqda Türk xaqanlığı müasir xakasların, uyğurların, qırğızların və tuvaların ilk dövlət qurumu kimi səciyyələndirilir. Xaqanlıq həmin xalqların formalaşmasında və onlarda sonrakı əsrlərdə dövlət qurumlarının yaranmasında tarixi rol oynamışdır. Məhz Türk xaqanlığı vaxtında “Oğuz” adı ilə mə'lum tayfalar Orta Asiyaya - Sırdərya sahillərinə köçmüşdü-

lər. Orta Asiya, Qazaxıstan və Azərbaycan xalqlarının formalaşmalarında Oğuz tayfalarının rolu böyükdür.

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, Türk xaqanlığı quldarlıq quruluşunu keçmədən hərbi demokratiyadan birbaşa feodalizmə keçmişdi. Xaqanlığın apardığı müharibələr nəticəsində çoxlu əsirlər vardı, kənzilər də saxlanılırdı. Lakin onlar şəxsən azad idilər və yalnız ev təsərrüfatında işlədilir⁵⁹. Ona görə də, ümumiyyətlə qədim türk xalqlarında qul alveri olmamışdır. Qul (qarabaş) isə əsasən mə'dənlərdə və sənətkar səxlərində işlədilir.

Türk xaqanlığında dövlətin əsas atributu onun ordusu idi. Xaqanın öz qvardiyası vardı. Bu nizami atlı ordu idi. Xarici ölkə ilə müharibə vaxtı canişinlər əyalətlərdən atlı qoşun hissələrini gətirərək xaqanın ixtiyarına verirdilər. Atlı ordunun ən'ənəvi döyüş taktikası vardı: qəflətən həmlə və qəflətən geri çəkilməklə düşməni mühasirəyə alıb qırmaq. Ordunun müəyyən hissəsi zirehli idi. Açıq yerdə döyüş üçün sərfəli olan belə ordu şəhər və qalaları mühasirə etməyə yararlı deyildi⁶⁰.

581-ci ildə xaqanlıq iki hissəyə parçalandı və qərb hissəsində Qərbi Türk xaqanlığı təşəkkül tapdı. Buraya Qazaxıstanın cənub qərb rayonları (Yeddi Su) daxil idi⁶¹. Bu ərazidə həm də oturaq - əkinçi tayfaları yaşayırdılar. Ona görə də xaqan Çu çayının üzərində Suyab şəhərində yaşayırdı, halbu ki, ondan qabaq bütün xaqanlar hərbi düşərgələrdə (ordalarda) alaçıqda yaşayırdılar. Xaqanlığın ərazisində VI-VII əsrlərdə Kulan, Neva-ket (Çu vadisində), Taraz (indiki Cəmbul) və b. şəhərlər vardı⁶².

Türk xaqanlığında natural təsərrüfat və feodal pərakəndəliyi onun süqutunu sür'ətləndirdi.

Qərbi Türk xaqanlığında çoxlu türkdilli tayfa birləşmələri (usun, kanq, karluk, qıpçaq, tele, türköş, ciki, yaqma) və b. maldar həyat tərzini keçirirdilər. Bu tayfaların hər birinin başında tayfa yığıncağında seçilən başçı dururdu⁶³. Beləliklə, xaqanlığın özü erkən feodalizm münasibətləri şəraitində yaranmış dövlət

olduğu halda, onun ərazisində yaşayan tayfalarda hələ də hərbi demokratiya qaydası qalmaqda idi.

Bu xaqanlıqda da hakimiyyət xaqana məxsus idi. Onun oğlanları “tiqin” adlanırdı. Xaqanlığın öz qvardiyası vardı. Ölkə canişinliklərə bölünmüşdü və onların başçılarına xaqanın nəslindən olanlar təyin edilirdi. Yerlərdə tayfalara “bək” adlanan adamlar başçılıq edirdilər. Bəklər iri mal-qara sürülərinə malik idilər⁶⁴.

Qərbi Türk xaqanlığında əhali “kara budun” (sırası, azad köçəri maldar ailələr), feodal asılılığında olan ailələr isə “tat” adlanırdı⁶⁵.

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, xaqanlıq yaradıldıqda kağan, bək və tarxanlar tayfa üzvlərinin yığıncaqlarında seçilirdilər. Lakin sonra bu vəzifələr nəslə olmuş, deməli, erkən feodal münasibətlərinə uyğun dövlətçilik forması təşəkkül tapmışdı⁶⁶.

Qərbi Türk xaqanlığına Türkəş xaqanlığı son qoymuşdur.

§6. Türkəş xaqanlığı

704-cü ildə qədim türkmənşəli Türkəş tayfa ittifaqı Qərbi türk xaqanlığına son qoyaraq yeni dövlət qurumu yaratdı. Dövlətin əsasını qoyan bu tayfa ittifaqı 10 tayfadan ibarət idi. Bunlardan 5-i İli çayının sahillərində, 5-i isə Çu və Talas çaylarının sahillərində maldar həyat keçirirdilər⁶⁷. Türkəşlər Türk xaqanlığının dövlətçilik qaydalarını mənimsəmiş və inzibati ərazi bölgüsünü olduğu kimi saxlamışdılar⁶⁸. Diqqəti burası cəlb edir ki, türk xalqlarının tarixində köçəri maldarların erkən feodal dövlət qurumları içərisində ilk dəfə Türkəş xaqanlığında mis pul zərb edilmişdir⁶⁹. Pul Taraz şəhərində zərb edilirdi. Bu göstərir ki, Türkəş xaqanlığı Qərbi türk xaqanlığına nisbətən erkən feodalizm münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələnin siyasi qurumu kimi təşəkkül tapmışdı. Pul zərbi onunla bağlı idi

ki, yuxarıda deyildiyi kimi, xaqanlığın ərazisində maldarlarla yanaşı əkinçilik, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olan oturaq əhali də yaşayırdı. Burada şəhərlər vardı. Yeddi Su əyalətində əkinçilik maldarlığa nisbətən üstün mövqeyə malik idi.

Türkəşlərdə dünyanın 4 təbəqədən ibarət olduğu hesab edilirdi: kög (yə'ni səma), kaqan, kişi oğlu (insanlar) və yer. Tanqrı (allah) kögün (göyün) başçısı sayılırdı.

Dövlətin ərazisində feodal münasibətləri də bu dünya-görüşə uyğun idi. Kaqan dövlətin yiyəsi, insanlar isə onun qulları sayılırdı⁷⁰.

§7. Karluq dövləti

VIII əsrin 40-cı illərində İli, Çu və Talas çaylarının vadilərində Karluk türk tayfaları oturaq həyata keçmişdilər. Bu həmin tayfa ittifaqına daxil olan maldar tayfalarda feodalizm münasibətlərinin inkişafının nəticəsi idi. 766-940-cı illər arasında Yeddi Suda Karluq xaqanlığı dövlət qurumu mövcud olmuşdur. Bu xaqanlıq vaxtında oturaq əhaliyə məxsus çoxlu şəhərlər yaranmışdı: Sayram (İsficab), Atlak, Xamukət, Kulak, Çul (Çu vadisində), Koylık (İli çayının vadisində) və b. Xaqanlığın mərkəzi Koylıqda idi⁷¹. Lakin xaqanlıq köçəri maldar tayfaların qurumu kimi yarandığına görə xaqan adətən elə düşərgəsində ("orda"sında) "otaq" adlanan çadırda yaşayırdı.

Xaqanlıqda da feodal mülkiyyətinin iki forması vardı: əkinçi üzərində və mal-qara üzərində mülkiyyət. Maldar şəxsən azad olduğu halda (ona görə ki, mal-qarası onun xüsusi mülkiyyəti idi), əkinçi əhali maldar feodalın asılılığında idi, çünki suvarma əkinçiliyi inkişaf etmiş torpaqlar köçəri feodallara məxsus idi⁷². Ona görə Karluq xaqanlığı da türk xalqlarının tarixşünaslığında feodal qurumu kimi səciyyələndirilir.

§8. Uyğur xaqanlığı

Türk xaqanlığından sonra Altayda və Mərkəzi Asiyada (Şərqi Tyan-Şanda) ikinci erkən feodal tipli dövlət qurumu Uyğur xaqanlığıdır (745-840). 745-ci ildə Uyğur tayfa ittifaqının başçısı Peylo (yazılışı Çin dilindədir) Şərqi, yaxud II Türk xaqanlığına son qoydu. Bu xaqanlıq Altaydan Mancuriyaya qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. Cənubi Sibir və Altay xaqanlığına vergi verirdi. Tədqiqatçılara görə, Uyğur xaqanlığı da məhz maldar tayfaların ittifaqının siyasi qurumu kimi təşəkkül tapmışdır və ona görə də eynilə Türk xaqanlığının idarə aparatını mənimsəmişdi. Dövlətin başında qağan dururdu. O, On uyğur və Tokuz Oğuz tayfalarının başçısı idi. Lakin uyğurlarda qağan titulu “idikut” sözü ilə ifadə olunurdu⁷³. İdikut ömürlük hakimiyyətə malik idi. Lakin dövlət idarəçiliyi yazılmış qanunlara yox, adətlərə əsaslanırdı. Bəg (bəy) adlanan tayfa başçıları idikuta tabe idi. İdikutda 9 vəzifə vardı. Vəzir “ulçi” adlanırdı. İnzibati ərazi bölgüsü üzrə idarə sistemi köçəri maldarlıqdan irəli gəlirdi. Ona görə “bək” ən aşağı inzibati idarə başçısı idi. Tayfa icmalara (“el budun”) ayrılırdı. Xəzinədar “akiçi”, hesabdar “torkuçi” adlanırdı⁷⁴.

Ölkə canişinliklərə bölünmüşdü. Canişin “tutuk” adlanırdı⁷⁵. Tutuklar yerlərdə hərbi-inzibati idarələrin başçıları idilər.

Uyğurların az qismi əkinçiliklə məşğul olurdu. Əhalinin əsas hissəsi maldar idi. Ona görə də Uyğur xaqanlığı da erkən feodal tipli dövlət hesab olunur. Lakin başqa qədim türk xalqlarından fərqli olaraq uyğurlar Çinlə ticarət edirdilər və ona görə də Çin pulları işlədirdilər. Bu xüsusiyyətə görə, Uyğur xaqanlığı ilk türk dövlətidir ki, xarici pul işlədirdi⁷⁶. Onlar Çinə at və başqa ev heyvanları verir və əvəzinə ipək və bəzək əşyaları alırdılar. Məsələn, bir Çin mənbəsinə görə, 100 min atı 1 milyon ipək tayına dəyişirdilər⁷⁷. Əvvəlki türk dövlətlərindən fərq-

li olaraq Uyğur xaqanının Orxon çayı sahilində paytaxtı və orada sarayı vardı.

Erkən orta əsrlərdə Türk xalqlarının tarixində Uyğur dövləti yeganə qurum idi ki, onun başçısının paytaxt şəhəri vardı.

Uyğurlar Çindən buddizm dinini mənimsəmişdilər. Paytaxtda və başqa şəhərlərdə Buddizm dininin mə'bədləri vardı. Bu da erkən orta əsr Türk dövlətləri üçün yenilik hesab olunur⁷⁸.

Uyğur xanları Çinin hakim sülaləsindən olan xanımlara evlənməyə üstünlük verirdilər. 821-ci ildə Uyğur xanı Çin sarayından evlənərək böyük toy mərasimi təşkil etmişdi. Gəlin gətirildikdən sonra adət əsasında 9 nəfər nazir gəlini bəzədilmiş xərəyə qoyub 9 dəfə sarayın ətrafında dolandırmışdı. Lakin uyğurlarda hələ də qədim tayfa-qəbilə bölgüsü qalmaqda idi. Ona görə də ölkədə idarə aparatı tayfa bölgüsü əsasında aparılırdı.

Uyğur tayfaları tədriclə oturaq həyat tərzinə keçirdilər. Əkinçilik və oturaq həyat qəbilə-tayfa münasibətlərini dağıdır, onu ərazi əlaqələri ilə əvəz edirdi⁷⁹. Odur ki, dövlətin idarə aparatı qəbilə-tayfa əlaqələrinə görə deyil, ərazi əlaqələrinə görə qurulmuşdu. Deməli, dövlət quruluşu feodalizm münasibətləri səviyyəsinə uyğun idi⁸⁰.

Uyğur dövlətində suvarma əkinçiliyi inkişaf etsə də qul əməyindən istifadə olunması səciyyəvi deyildi.

Uyğur xaqanlığında feodal torpaq sahibliyi vardı. Dövlətə xidmət etdiklərinə görə tək-tək mə'murlara "incu" adı ilə torpaq sahələri bağışlanırdı. Lakin feodal bu torpağın sahibi sayılmırdı. O, yalnız həmin torpaqda yaşayan maldar və əkinçilərin sahibkarı idi⁸¹. Oturaq əhalisi olan əyalətlərdə isə kəndli torpağa təhkim olunmuşdu, o heç yana çıxıb gedə bilməzdi. Təhkimli kəndli həm natural vergi verir, həm də mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdi⁸². Tam təhkimçilik sistemi olmasa da uyğurlarda müəyyən müddətə təhkim olunmuş kəndlilər vardı.

Belə adam “tutuq” adlanırdı. Tək-tük hallarda təsərrüfat işlərində işlədilər qula isə “qarabaş” deyilirdi.

Uyğur dövlətində inzibari idarə aparatı ərazi əlamətinə görə təşkil olunmuşdu. Lakin strukturuna görə yerlərdə idarəçilik hələ də köçəri tayfa təşkilatı xüsusiyyətlərini saxlamışdı⁸³.

Yuxarıda deyildiyi kimi, dövlətin başında idikut adlanan hökmdar dururdu. İdikut həm vətəndaş, həm də hərbi hakimiyyət başçısı idi; o, həm də bir növ ali prokuror idi. Ölüm hökmlərinin verilməsi ona məxsus idi⁸⁴. Cəza hökmləri adət hüququna əsaslanırdı.

Əyalətlərdə tayfaların başında duran bəglər idikutun göstərişlərini icra edirdilər.

Dövlətin əhalisi təsərrüfat məşğuliyyətinə görə maldar və əkinçi hissələrdən ibarət idi. Maldar tayfanın başçısı həm də tayfanın yaşadığı ərazidə inzibati şəxs idi və müharibə vaxtı topladığı qoşunun başında idikutun düşərgəsinə gəlirdi.

İdikutdan sonra dövlətdə ikinci şəxs “ulçı” adlanırdı. O, vəzir vəzifəsini icra edirdi. Ümumiyyətlə, hökmdarın 9 ulçisi olurdu. Əyalət başçısı ulçı, tayfa başçısı bəg adlanırdı⁸⁵.

Deyilənlərdən görünür ki, Uyğur xaqanlığı formalaşmış feodal dövlət qurumu idi.

* * *

Orta Asiyada oturaq əhali içərisində ərəb işğallarına qə-dər torpaq münasibətləri barədə ətraflı mə'lumat olmadığına görə erkən feodal dövlətlərin dövlətçilik ən'ənələrinin aydınlaşdırılması çətinidir. Lakin bu regionda əkinçilik əsas e'tibarilə suvarma sistemi ilə şərtləndiyinə görə belə qənaətə gəlinir ki, ərəb işğalı ərəfəsində iri torpaq sahibliyi vardı və suvarılan torpaqlar varlılara məxsus idi. Ərəb işğalları ilə bağlı olaraq ərəb canişinləri yerli mülkədarların torpaq sahələrini və suvarma kə-nallarını müsadirə edib köçürülən ərəblərə paylanmışdılar. Nə-ticədə, torpaqlar alqı-satqı obyektinə çevrilmişdi.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, sosial-iqtisadi həyatla bağlı ictimai hadisələr (feodal torpaq sahibliyinin təşəkkülü, inkişafı və formaları, istismar formalarında oxşar cəhətlər və s.) və xarici hadisələr (köçəri türk tayfalarının vaxtaşırı oturaq əhalisi olan əyalətlərdə hakimiyyətdə olmaları və oturaq əhalinin köçərilərlə mübarizəsi və s.) Orta Asiyanın türk xalqlarının erkən orta əsrlər tarixi üçün oxşar cəhətlərlə səciyyələnir. Ona görə də Orta Asiyada qədim dövrdən başlayaraq etnik proseslərdə vaxtaşırı dəyişikliklər baş vermişdir. Müəyyən bir ərazidə bir etnosun hakimiyyəti az sonra başqa etnosun hakimiyyəti ilə əvəz olunmuş, həmin etnosun ərazisi gah genişlənmiş, gah da daralmışdır⁸⁶. Bu xüsusiyyətlərə uyğun olaraq erkən orta əsrlərdə Orta Asiyada erkən feodal dövlət quruluşu demək olar eyni olmuşdur.

Orta Asiya xalqlarının tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə deyilir ki, VII əsrdən başlayaraq orada erkən feodal münasibətləri formalaşmağa başlayır. Ərəblər Orta Asiyanı işğal etməyə başladığında bu regionda çoxlu miqdarda feodal şəhərləri (Mərv, Tərməz, Buxara, Səmərqənd, Bikkent, yə'ni Taşkent, Taraz və b.) vardı. Bu şəhərlərin "şəhristan" adlanan hissəsi qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Hər şəhərin qala divarlarından kənarda rabadları - şəhərkənarı qəsəbələri yerləşirdi. Şəhristan feodalın oturduğu yer idi⁸⁷. Rabadlarda isə əkinçi kəndlilər və sənətkarlar yaşayırdılar və onlar feodal ierarxiyası tərəfindən idarə olunurdular.

Qeyd edilməlidir ki, köçəri maldar tayfaların erkən feodal dövlət sistemi ilə oturaq (əkinçi) əhalinin erkən feodal dövləti arasında müəyyən fərq vardır. Bu fərq əsas e'tibarilə təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakterindən irəli gəlirdi. Belə vəziyyət, yə'ni feodal şəhər - dövlətlərin mövcudluğu IX əsrə qədər davam etmişdi. Bundan sonra feodalizm münasibətlərinin daha da inkişafı ilə əlaqədar olaraq müstəqil feodal dövlətlərin yaranması mərhələsi başlanır.

§9. Samanlar dövləti

Orta Asiya ərazisində yaranmış ilk feodal tipli dövlət Samanlar dövləti hesab olunur. Orta Asiya xalqlarının tarixlərinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə göstərilir ki, bu dövlət artıq erkən feodalizm münasibətlərinin inkişaf etmiş feodalizm münasibətləri ilə əvəz olunması prosesini keçirən qurum idi.

Samanlar dövləti oturaq (əkinçi-maldar) əhalinin yaşadığı əraziləri əhatə edirdi. Dövlətin paytaxtı (Nişapur) və mərkəzləşdirilmiş dövlət aparatı var idi⁸⁸. Saman hökmdarları pul zərb edirdilər. Dövlətdə əsas rolu türkmənşəli mə'murlar (qulamlar) oynayırdılar.

Ölkədə iri torpaq sahibliyi inkişaf etmişdi. Sahibkarların, yə'ni feodalların içərisində dini xadimlər də vardı. Saman hökmdarlarının türk qulamları da iri torpaq sahələri ələ keçirmişdilər. Məsələn, qulam Alp-teqin adlı feodalın 500 kəndi vardı⁸⁹. İslam dini mərkəzlərinə (mədrəsə, xanəgah, mavzoley və s.) torpaq sahələri vəqf edilmişdi. Varlı tacirlər ticarət yollarını öz aralarında bölüşdürmüşdülər.

Samanlar sülaləsi vaxtında dövlətin ərazisi xərac verməyən və xərac verən hissələrə ayrılmışdı. Xərac verməyən hissə üç yerə ayrılırdı: 1. "Mülki-sultan", yə'ni hökmdara mənsub torpaqlar. Bu torpaqlar "dövlət torpaqları" da adlanırdı⁹⁰; 2. Mülkədar (yaxud sahibkar) torpaqları (mülkləri). Bu mülkədarlar hakim sülaləyə mənsub şəxslər idilər; 3. Vəqf torpaqları⁹¹. Torpaqların digər qismi isə "Mülki-xərac" (yə'ni xərac toplanan torpaqlar) və seyid hesab olunan ərəblərə məxsus torpaqlardan⁹² ibarət idi. Çünki xərac yalnız bu torpaqlarda yaşayanlardan toplanırdı.

Orta Asiyada feodal münasibətlərinin xarakterik xüsusiyyəti o idi ki, torpaq sahibləri öz sahələrində iri təsərrüfat işi aparmırdılar, onlar torpağı kəndlilər arasında bölüşdürür, əvəzində icarə haqqı və vergilər toplayırdılar. Deməli, bu torpaqlarda plantasiyalı yox idi⁹³.

Samanlar feodal dövlətinin idarə aparatı Ərəb xilafətinin idarə aparatını xatırladırdı. Dövlət aparatı saraydan və divandan (dəftərxanadan) ibarət idi⁹⁴.

Hökmdarın sarayda vəziri və vəkili (sarayın təsərrüfatının tənzimçisi) vardı. Mərkəzi idarə aparatı 10 divandan ibarət idi. Divanların birincisi vəzirə mənsub idi. O, dövlətin bütün mərkəzi idarə aparatının başçısı idi. Başqa bir divan maliyyə məsələlərinə baxır, dövlətin gəlir və xərcləri işlərini idarə edirdi. Üçüncü divan dövlət sənədlərinin tərtibi ilə məşğul olurdu. Bu divan həm də xarici ölkələrlə diplomatik əlaqələrə baxırdı. Dördüncü divan hökmdarın qvardiyasının təşkili və təminatı ilə məşğul olurdu. Beşinci divan poçta işlərinə baxırdı. Başqa bir divan tacirlərin çəki daşlarına nəzarət edirdi⁹⁵.

Bütün divanların başında əsas e'tibarilə türk qulamları dururdu. Onlar fərqləndirici əlamət kimi başlarına konusvari qara keçə papaq qoyur, ayaqlarına Azərbaycanın Gəncə şəhərindən tacirlərin gətirdikləri bahalı ayaqqabılar (uzunboğaz çəkmələr) geyirdilər.

Beləliklə, Orta Asiyada inkişaf etmiş feodal münasibətləri mərhələsinin qurumu olan Samanlar dövləti əslində türk xalqlarının tarixində ilk formalaşmış klassik feodal dövləti idi.

Samanlar dövlətində hüquq islam hüququndan ibarət olduğuna görə cinayət işləri də şəriətin müəyyən etdiyi cəza növləri əsasında aparılırdı. Ona görə də bu dövlət adət hüququndan islam hüququna keçmiş ilk türk dövləti hesab olunur.

§10. Fərqanə dövləti

VI-VIII əsrlərdə Orta Asiyada, indiki Özbəkistan və qismən Qırğızıstan ərazilərində Fərqanə dövləti yarandı⁹⁶. Bu dövlət erkən feodal qurumu idi. Dövlətin əhalisi əsasən oturaq olduğuna görə 100-ə qədər xırda şəhərləri vardı. Şəhər tipli bu dövlət 627-649-cu illər arasında Türk xaqanlığı tərəfindən işğal edilmişdi⁹⁷.

§11. Xarəzmşahlıq

XII əsrin sonlarında Xarəzm ərazisində yeni türk dövləti təşəkkül tapmışdı. Hökmdar Arslan Təkəşin (1172-1200) vaxtında Xarəzm geniş əraziyə malik dövlət idi.

Təkəş 1187-1197-ci illərdə bir sıra uğurlu müharibələr apararaq dövlətin ərazisini genişləndirmişdi⁹⁸. Türk xalqlarının tarixində Xarəzmşahlıq Orta Asiyada ilk nisbətən mərkəzləşdirilmiş idarə aparatına malik feodal dövləti hesab olunur⁹⁹. Dövlətin idarə işi Təkəşin və qıpçaq mənşəli Kanqlı (Qanlı) tayfasından olan arvadı Türkan xatunun əlində cəmlənmişdi. Türkan xatun savadlı, zabitəli qadın idi. Sarayın daxili işlərinin tənzimi və xarici ölkələrlə diplomatik münasibətlərin genişləndirilməsi, ticarətin inkişaf etdirilməsi onun fəaliyyət dairəsində mühüm yer tuturdu. Lakin iri feodal torpaq sahibliyi ölkənin idarəsini çətinləşdirdi.

Hökmdarın mə'murları-vəzir, mustoufi, qazi, vəkil və b. iri feodallar idilər. Dövlət üçün təhlükə yarandıqda bu feodallar özlərini müstəqil aparırdılar. Əyalətlərdə vəzifələr nəsləli idi. Belə qayda isə ölkədə feodal pərakəndəliyinə şərait yaradırdı. Dövlətdə vəzifə iqta alınması ilə əlaqədar idi. Məsələn, indiki Türkmənistanda (Aşqabad şəhəri yaxınlığında) vəzir tə'yin edilmiş Ziya-ül-mülük ildə 10 min dinar vergi verən Nisa əyalətini iqta almışdı¹⁰⁰. Yerlərdə iri təsərrüfat sahiblərinə (malikanələrə) malik feodallar qəsrlər tikir və onları qala divarları ilə əhatə edirdilər. Onlar çox hallarda bir-biri ilə düşmənçilik edir, təhlükə qarşısında da birləşmirdilər. Məhz belə vəziyyət 1218-ci ildə Çingizxanın dövlətin ərazisini qısa müddət ərzində işğal etməsini asanlaşdırmışdı. Çünki iri torpaq sahibləri olan mülkədarlar özlərini müstəqil hakimlər kimi aparırdılar. XI-XII əsrlərə qədər iqtadarlar hüquqi cəhətdən iqtanın yiyələri sayılmırdılar, lakin faktiki olaraq əks proses gedirdi.

Əyalətlərdə hakimiyyətin nəsləli olması dövlət vəzifələrinə layiqli adamların tə'yin edilməsinə imkan vermirdi. Onlar iri

təsərrüfatla məşğul olurdular, torpağı kəndlilər arasında bölüşdürür və vergilərini alırdılar. Bu da rəiyyətlə feodal sinfi arasında narazılığa və üsyanlara gətirib çıxarırdı. Feodallar qruplaşmışdılar və bir-biri ilə ara müharibələri aparırdılar¹⁰¹.

Xarəzm dövləti erkən feodal qurumu idi və aydındır ki, mükəmməl mərkəzləşmiş idarəçilik aparatına malik ola bilməzdi. Doğrudur, Təkəş qüvvətli dövlət yaratmış, işğal etdiyi əyalətlərdə feodallıqları ləğv etmişdi. Lakin, o, feodalizm münasibətlərinə zidd gedə bilməzdi: kənarlaşdırılmış yerli feodalların yerlərinə öz qohumlarından olan adamları tə'yin etmişdi. Onlar hökmdardan vassal asılı vəziyyətdə idilər¹⁰². Lakin özlərini müstəqil hakimlər kimi aparırdılar. Belə idarə sistemi Təkəşin oğlu Sultan Məhəmmədin hakimiyyəti illərində də davam etmişdi. Bununla da türk xalqlarının erkən feodal dövlətləri sırasında Xarəzmşahlıq dövləti ilk feodal monarxiya qurumu idi¹⁰³.

Xarəzm hökmdarları pul zərb edirdilər. Pul dövlətin ən mühüm atributudur. Hökmdarlar əvvəlki türk erkən feodal dövlətlərinin çoxunda olduğu kimi çadırlarda yox, dəbdəbəli saraylarda yaşayırdılar.

Xarəzm dövlətinin Orta Asiyanı əhatə edən hissəsində əhali əsas e'tibarilə oturaq (əkinçi) ailələrdən, sənətkarlardan və tacirlərdən ibarət idi¹⁰⁴. Lakin feodal quruluşu şəraitində bu zümrələr yerlərdə hakimlərin vergi siyasəti ilə narazı hala salınmışdı. Bu vəziyyət də Çingiz xanın Xarəzm dövlətinin ərazisini qısa müddət ərzində işğal etməsinə şərait yaradan amillərdən biri olmuşdu.

§12. Qırğız xaqanlığı

Orta Asiyada erkən feodalizm quruluşlu maldar türk dövlətlərindən biri də Qırğız xaqanlığıdır. Bu dövlət Yenisey ərazisində Minusin çökəkliyində yaşamış və ondan əvvəl Türk xaqanlığına tabe olmuş qırğızların IX əsrin 40-cı illərində Mərkəzi Asiyaya köçmələri və oradakı Uyğur xaqanlığına son qoy-

maları nəticəsində yaranmışdır¹⁰⁵. Deməli, mənşə e'tibarilə bu dövlət də köçəri maldar tayfaların tayfa ittifaqının qurumu kimi təşəkkül tapmışdır. Ona görə də qırğızların dövlət idarə aparatı uyğurların idarə aparatının eyni idi.

Çin mənəblərində bu dövlət həm də xakasların qurumu adlandırılır¹⁰⁶. Bunun səbəbi ondadır ki, qədim xakaslar və qırğızlar mənşə e'tibarilə eyni etnosun tərkib hissələri idi.

Xaqanlığın dövlət idarə aparatı belə idi. Dövlətin başında "ajo" titulu daşıyan hökmdar (xan, xaqan) dururdu¹⁰⁷. Ajo başqalarından fərqlənmək üçün qışda başına samur dərisindən papaq, yayda ətləri yuxarı qatlanmış və qızılla haşiyələnmiş konusvari ağ keçədən papaq qoyurdu. Ajo hərbi düşərgəsində alaçıqda yaşayırdı. Onun düşərgəsində (ordasında) başına qızıldan qurd (canavar) başı keçirdilmiş bayraq dalğalanırdı¹⁰⁸. Dövləti idarə etmək üçün 7 nəfər nazir, 3 nəfər ordu komandanı, 10 nəfər idarə rəisi və 15 nəfər işlər müdiri tə'yin olunmuşdu¹⁰⁹. İdarəçilikdə ibtidai-icma mənşəli dədə-baba adətləri və qaydaları əsas tutulurdu. Bu adətlər isə sərtliyi ilə səciyyələnirdi. Oğurluq üstündə cəza daha çox sərt idi, belə ki, oğru tutulub başı kəsilir və kəsilmiş baş ömrünün sonuna qədər atasının boyundan asılırdı¹¹⁰. Dövlətin gücü onun ath ordusu idi.

Lakin maldar ellərin başqa feodal tipli türk dövlətləri kimi, Qırğız xaqanlığı da köçərilərin qurumu idi. Lakin bu xaqanlıq türk xalqlarının tarixində puldan istifadə edən ikinci feodal dövləti hesab edilir. Xaqanlıqda uyğurlarda olduğu kimi Çin pulu işlədilirdi¹¹¹.

Ölkə 6 feodal əyalətə, yə'ni canişinliyə bölünmüşdü. Bu ərazi vahidləri "Baq" adlanırdı. Baqlarda yaşayan əhaliyə "kara" (qara camaat mə'nasında) deyilirdi¹¹².

Xaqanlıqda dövlət hüququ yox idi, onu ibtidai icma dövründən qalma adətlər əvəz edirdi.

Qırğız xaqanlığı qismən ondan əvvəlki Uyğur xaqanlığının ərazisini də əhatə etdiyinə görə orada əkinçi (oturaq) əhali,

sənətkar və tacir zümrələri də yaşayırdı. Lakin əyalətlər köçəri aristokratların tabeliyində olduğuna görə yerli hakimlərlə bu əhali arasında ziddiyyət vardı.

Qırğızlar köçəri həyat tərzini keçirsələr də oturaq dövlətçilik qaydalarına keçərək yazıdan (əlifbadan) istifadə edirdilər. Bu, türk run yazısı idi¹¹³.

§13. Qaraxanlar dövləti

X əsrin sonlarında Orta Asiyanın YeddiSu əyalətinin ərazisində Qaraxanlar türk feodal dövləti təşəkkül tapdı.

Samanlar dövlətindən fərqli olaraq bu dövlət türk xalqlarının tarixində ilk türk müsəlman dövləti hesab olunur. Samanlar dövlətini əvəz etmiş bu dövlət də köçəri maldar türk tayfaları tərəfindən yaradılmışdı.

Həm də bu dövlət türk xalqlarının tarixində ikinci islam dövləti idi. Əbdül Kərim Satuk Buqra xan (901-955) ilk türk hökmdarıdır ki, islamı dövlət dini elan etmişdi¹¹⁴. Orta Asiyada islam dininin yayılması və möhkəmlənməsi Qaraxanlar dövlətinin adı ilə bağlıdır.

Dövlət Yağma və Cikil türk tayfalarının qurumu kimi təşəkkül tapmışdı¹¹⁵. Dövlətin başçısı “tabqaç xan” titulu daşıyırdı. Bunun özü dövləti idarə aparatında dəyişikliyə səbəb olmuşdu: mərkəzləşmiş dövlət aparatı əvəzinə Qaraxanlar sülaləsinin hökmdarları dövlətin malikanə sistemi idarəsini tətbiq etmişdilər¹¹⁶.

Bu dövlət həm köçəri maldar tayfaların yaşadıkları əraziləri, həm də qədimdən əkinçi - oturaq əhalinin əyalətlərini əhatə edirdi. Qaraxanlar dövlətində çoxlu qədim şəhərlər var idi. Bu şəhərlər həm də ticarət, sənətkarlıq və elm mərkəzləri idi. Ona görə də tədqiqatçılar bu dövlətin türk xalqlarının tarixində xüsusi rola malik olduğunu deyərkən aşağıdakı cəhətləri nəzərdə tuturlar: əvvələn, hakim sülalə islam dininə keçmiş tayfadan idi; ikinci, hakim sülalə maldar tayfalara mənsub olsa

da ticarət və əkinçiliyin qayğısına qalırdı; üçüncü, islam dininə qulluq etmək üçün məscidlərin və mədrəsələrin tikintisinə diqqət yetirirdi və s. Lakin dövlət idarə sistemində köçəri maldar tayfaların ən'ənəvi idarə üsulu qalırdı. Bu onunla bağlı idi ki, hakim sülalənin özü köçəri tayfadan ibarət idi. Dövlətin başında duran xan bütün dövlət ərazisinin baş mülkiyyətçisi hesab olunurdu. Məsələn, "tabqaç xan" adlanan hökmdar Kaşqardan Amudərya çayına qədərki ərazini özününkü hesab edirdi. Dövlətin ərazisi canişinliklərə bölünmüşdü, hər əyalətin başçısı "İlək xan" adlanırdı. Dövlətin inzibati idarəsi isə feodalizm quruluşuna məxsus ierarxiyaya uyğun idi, yə'ni dövlət əyalətlərə bölünmüşdü və onlar xanın yaxın adamları tərəfindən idarə edilirdi. "İlək xanlar" yalnız sülalədən olan adamlar ola bilərdilər. Əyalətlər də məhz iləklər tərəfindən idarə olunurdu. Onlar həm də iri feodal zümərəsinə təşkil edirdilər.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Qaraxanlar dövlətinin ərazisində əhali həm köçəri, həm də əkinçi idi. Əkinçi əhali içərisində torpaq bəylərə məxsus idi və əkinçi ailələrə icarəyə verilirdi. Alınan məhsuldan kəndli həm dövlətə, həm də bəyə vergi verməli idi¹¹⁷. Ona görə də əhali tayfaya mənsubiyyətinə görə yox, əraziyə mənsubiyyətinə görə idarə olunurdu¹¹⁸.

Maldar (köçəri) ellərdə isə ailənin mülkiyyət hüququ əkinçi ailəyə nisbətən fərqli idi. Belə ki, maldar ailə ona məxsus mal-qaranın üzərində mülkiyyət hüququqə malik idi, yə'ni mal-qara onun şəxsi mülkiyyəti idi, lakin mal-qaranın otarıldığı torpaq üzərində mülkiyyət hüququna malik ola bilməzdi, çünki torpaq bütövlükdə tayfaya məxsus idi. Əkinçi də torpağı yalnız icarəyə götürdüyünə görə mülkiyyət hüququndan məhrum idi.

Maldarların yaşadıkları əyalətlərdə hər bir tayfa öz mal-qarasını yalnız əyalət başçılarının ayırdığı ərazilərdə otara bilərdi və bunun əvəzinə vergi verirdi.

Beləliklə, Qaraxanlar dövlətində hələ təhkimçilik qaydası yox idi, çünki həm maldarlarda, həm oturaq əkinçilərdə

torpaq üzərində icma (tayfa) mülkiyyəti var idi. Tayfa daxilində idarəçilik isə tayfa üzvlərinin yığınağında qəbul edilmiş qərarlar əsasında həyata keçirilirdi. Bu göstərir ki, feodalizm münasibətləri mövcud olsa da hələ ibtidai icma quruluşu qaydaları və hərbi demokratiya prinsipləri qalmaqda idi.

Dövlətin ərazisi iki hissəyə ayrılmışdı: 1.Şərqi hissəsi (Yeddi Su və Şərqi Türküstan); 2.Qərb hissəsi - Mavərennəhr (indiki Özbəkistanın Buxara və Səmərqənd əyalətləri). Bu hissələri "Tabqaç xanın" qohumları idarə edirdi. 1043-1044-cü illərdə dövlətin ərazisi hakim sülalənin üzvləri arasında bölüşdürülmüş və beləliklə, feodal knyazlıqların mövcud olduğu dövlət forması əmələ gəlmişdi¹¹⁹. İqta sahibləri onlara mənsub torpaqlarda yaşayan kəndlilərdən vergi toplamaq ixtiyarına malik idilər. İqta bir qayda olaraq hərbi rəislərə verilirdi¹²⁰.

Ümumiyyətlə tarixşünaslıqda feodal torpaq sahibliyinin bir forması kimi iqta sisteminin yaranıb inkişaf etməsi Qaraxanlar dövləti ilə əlaqələndirilir¹²¹. İqta sistemi öz inkişafında bir neçə mərhələ keçirmişdir. Qaraxanlar dövlətində əvvəllər iqtaya verilən əyalətlər xana (xaqana) mənsub idi və iqtadar yalnız vergi yığmaq hüququna malik idi. Başqa sözlə, torpaq və orada yaşayan əhali üzərində onun mülkiyyət hüququ yox idi. İqtadamların bə'ziləri yalnız sonralar bu əyalətləri tədricən mülklərinə çevirməyə çalışırdılar, deməli, iqtanın evolyusiyası feodal torpaq sahibliyinə gətirib çıxarmışdı. Belə olduqda iqtadar ona məxsus əyalətdə yaşayan köçəri maldarları oturaq həyata keçirməyə çalışırdı, çünki maksimum gəlir əldə etmək üçün bu səfəli idi¹²². Bununla əlaqədar olaraq artıq iqtanı mülkə çevirmiş feodal özünə qəsr yaradır və başqa feodalların basqınlarından qorunmaq üçün hərbi dəstələr təşkil edirdi.

Feodalizm münasibətlərinin inkişafı o dərəcəyə gəlib çatmışdı ki, xanların da bə'ziləri pul zərb edirdilər.

Türk xalqlarının erkən orta əsrlər tarixində Qaraxanlar dövləti həm də bürokratik idarə sisteminin yaranıb inkişaf etdiyi

ilk siyasi qurum kimi səciyyələndirilir. Başda xanın, yerlərdə “ilək-xanlar”ın, hərbi komandanların (“Sü başıların”), baş məsləhətçilərin (“uluq xacib”), elçilərin (“yalavaçı”), yazaqçı (“bitikçi”) və xəzinədarların tüqraları (“möhürləri”) vardı¹²³. Bu dövlət atributları göstərir ki, Qaraxanlar dövləti mərkəzləşdirilmiş idarə aparatına malik qurum deyildi.

Kaşqardan Amudəryaya qədər bütün ərazi Qaraxanlar ailəsinin mülkiyyəti olmuşdu. Xan Kaşqar şəhərində, hərdən Balasaqun şəhərində otururdu. Dövlətin ərazisi udellərə (malikanələrə) bölünmüşdü. Hər malikanənin başında hakim sülaləyə mənsub olan və “İlək xan” titulu daşıyan üzvlər dururdu. Udellərdə canişinlər əsasən yerli karluq tayfasından və gəlmə Yaqma tayfasından çıxmış varlı tayfa başçılarından tə’yin edilirdi¹²⁴. Məsələn, Balasaqunun hakimi olan xan öz qardaşı Arslan teqinə bir sıra türk şəhərlərini, digər qardaşı Boqraqxana Taraz və İsficab şəhərlərini, dayısı Tuqan xana Fərqanəni vermişdi, özünə isə Balasaqun və Kaşqarı götürmüşdü¹²⁵.

Lakin ilək-xanlar daim öz aralarında toqquşurdular və müstəqilliyə can atırdılar. Bu vəziyyət XI əsrin əvvəllərində Qaraxanlar dövlətinin Kidan (ərəb mənbələrində qara Kitay) adlı 40 min alaçıqdan ibarət maldar türk tayfa ittifaqı tərəfindən işğalına şərait yaratmışdı¹²⁶.

İlək xanların idarə aparatı mə’lum deyil. Lakin burası aydındır ki, “ilək xan” özünə məxsus əraziləri mə’murlar vasitəsilə idarə edirdi. Hər ilək-xanın vəziri, vəkili və divanları vardı ki, bu da Samanlardan qalma ən’ənə idi. Beləliklə, Qaraxanlar dövlətində əslində feodal pərakəndəliyi vardı və bir növ ölkənin ərazisində xanlıqlar yaranmışdı¹²⁷. Məhz Qaraxanlar vaxtında iqtə adlanan yeni feodal torpaq sahibliyi də yaranmışdı¹²⁸. Bununla belə qeyd edilməlidir ki, Qaraxanlar dövləti vaxtında Orta Asiyanın oturaq əhalisinin iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşmışdı. Erkən orta əsrlərdə Orta Asiya şəhərlərinin iqtisadi və siyasi rolu artmışdı. Elə köçəri tayfaların oturaq əhalisi olan Or-

ta Asiya əyalətlərini asanlıqla işğal etməsini də bu şərtləndirirdi. Məsələn, Buxara şəhərinin əhalisi Qaraxanlar sülaləsinin tərifini ona görə saxlamışdı ki, əvəzində bu dövlət şəhərdə sənətkarlara və tacirlərə dəymirdi. Bu isə o biri tərəfdən dövlətə verginin artmasına səbəb olurdu.

§14. Kidan dövləti

Orta Asiyada və Qazaxıstanın cənub ərazilərində yaranmış Kidan dövləti də şübhəsiz, erkən feodal tipli siyasi qurum idi. Dövlətin başçısı “qurxan” titulu daşıyırdı. Ölkənin ərazisi Qaraxanlar vaxtında olduğu kimi əyalətlərə bölünmüş və onlara hakim sülalədən başçılar təyin edilmişdi. Bu feodal başçılar ancaq vergi yığmaq hüququna malik idilər. Deməli, Kidan dövləti də köçəri tayfaların ittifaqı kimi təşəkkül tapdığına görə Qaraxanlar sülaləsi vaxtında yaranmış feodal torpaq (iqta) sahibliyini ləğv etmişdi. Qurxan bəzi feodalların pul zərb etmələrinə son qoymuşdu¹²⁹. Onun əvəzinə qurxan ailə başı vergi verilməsi sistemini tətbiq etmişdi. Hər bir ailə bir dinar pul vergi verməli idi. Tədqiqatçılara görə bu Çin üsulu idi, çünki kidanlar Çinin şimal əyalətlərindən gəlmişdilər (ərəb mənbələrində onların “Qara Kitay” adlandırılması bunu göstərir).

Lakin belə vergi sistemi Yeddi Sudakı oturaq əkinçi əhalinin (xüsusilə sənətkarların və tacirlərin) narazılığına səbəb olmuşdu, ona görə ki, onların müflisləşməsinə gətirib çıxarmışdı.

Nəzərə almaq lazımdır ki, köçəri maldarlıq intensiv təsərrüfat formasıdır, yəni mal-qaranın sayı sürətlə artdığına görə maldarlar varlanırdılar və ona görə də vergini ödəmək onlar üçün çətin deyildi. Oturaq əhalidə isə belə şərait yox idi.

Kidan dövləti köçəri maldar tayfaların ittifaqı əsasında yarandığına görə, qurxan hərbi düşərgəsində çadırdə yaşayırdı.

Kidan tayfaları buddizm dininə sitayiş edirdilər. Halbuki, Qaraxanlar dövləti türk xalqlarının tarixində islam dininin

yayıldığı ilk dövlət hesab olunur. Ona görə də kidanlar Qaraxanlar vaxtında tikilmiş məscidlərin əvəzinə buddizm mə'bədləri tikməyə başlayır və həm də müsəlman tacirlərə pis münasibət bəsləyir, onlardan əlavə vergi alırdılar. Sənətkar və tacirlərin qurxanlardan narazılığının bir səbəbi də elə bu idi.

1143-cü ildə Kidan dövlətinin başçısı Yeloydaşı öldükdən sonra oğlu olmadığına görə hakimiyyət əvvəlcə arvadına, sonra qızına keçmişdi¹³⁰. Belə vərəsəlik türk xalqlarının tarixində nadir hadisə hesab olunur.

Lakin qurxanın qohumlarından olan iri feodalların hakimiyyət uğrunda mübarizəsi başlandı və bu vəziyyət nəticə e'tibarilə ölkədə hərc-mərcliyə gətirib çıxardı. Bundan istifadə edən Xarəzm dövləti 1210-cu ildə bu dövlətin varlığına son qoydu və ərazisini işğal etdi.

§15. Oğuz dövlət idarəçiliyi

Türk xalqlarının dövlətçilik tarixində oğuzların¹³¹ dövlət qurumları mühüm yer tutur. Onlar üç böyük dövlətin, o cümlədən iki imperiyanın (Oğuz imperiyası və Osmanlı imperiyası) və Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin¹³² yaradıcılarıdır. Tarix boyu ən qədim dövrlərdən XV əsrə qədər oğuz tayfaları maldar həyat tərzini qurmuş və göstərilən əsrdən sonra oturaq həyata keçmişlər¹³³. Oğuz tayfalarının işğallarından və dövlətçilik tarixindən danışarkən bir mühüm cəhəti də nəzərə almaq lazımdır. İslam dininin böyük ərazilərə yayılması və xüsusilə Bizans imperiyasının əhalisinin bu dinə keçməsi oğuzlarla bağlıdır¹³⁴.

Mə'lum olduğu kimi, oğuzlar Türk xaqanlığının tərkibində yaşamış tayfa birləşmələrindən biridir. Orxon-Yenisey abidələrindən sonra oğuzlar haqqında ilk mə'lumatlar Orta Asiyanın işğalı ilə əlaqədar olaraq ərəb mənbələrindədir. Həmin mənbələrdə oğuzların Sırdərya çayının orta axımının hövzələrində və Aral sahillərində yaşadıkları göstərilir¹³⁵. Orada onlar tayfa ittifaqları formasında yaşayırdılar. Onlar 24 tayfadan ibarət

idilər. Hər böyük tayfanın başında bəy (bəq) dururdu. Hər bəyin 40 nəfərlik silahdaşı vardı. Onlar bir-birinə “yoldaş” deyirdilər. Bəylərin bə’ziləri həm də tayfa daxilində inzibati idarənin başçısı idi. Deməli, bəylər oğuzların aristokratiya zümərəsini təşkil edirdilər. Onlar tayfa ittifaqının başçısı olan və “Yabqu” adlanan¹³⁶ xana tabe idilər. Yabqu oğuzların Kınıq tayfasından idi. X əsrin əvvəllərində yabqu “dəmir yaylı” ləqəbli Dukanın oğlu Səlcuq idi.

Maldar oğuzlarla yanaşı Sırdərya sahillərində yerli, oturaq əhali də yaşayırdı. Onların Atrak, Karaçuk (Fərab), Suqnak, Karnak, Südkənd və b. şəhərləri vardı¹³⁷. Köçəri oğuzlar şəhərlərdə və kəndlərdə yaşayan oğuzlara istehza ilə “yatuq” (“tənbəl” mə’nasında) deyirdilər. Ümumiyyətlə, yerli əkinçi əhali “sukal” adlanırdı. Bu sözün mə’nası mə’lum deyil¹³⁸.

Yabqu həm maldarların, həm də oturaq əhalinin başçısı idi. Onun möhürü (tuqrası) vardı. Yabqu idarə işində bəylərlə məsləhətləşirdi. Buna “geneşmə” deyilirdi¹³⁹. Deməli, oğuzlar hərbi demokratiya şəraitində yaşayırdılar.

IX əsrin II yarısında oğuzların bir hissəsi ayrılaraq Cənub-Şərqi Avropaya köçmüşdü. Rus salnamələrində onlar “Tork” adı ilə mə’lumdur¹⁴⁰.

X əsrin əvvəllərində oğuzlarda sinfi təbəqələşmə güclənmiş və hərbi demokratiyanın idarə sistemi pozulmağa başlamışdı. Sıravı oğuzlar 4 zümrədən ibarət idi: qullar (qarabaşlar), yarım azad maldarlar, tabe edilmiş yadellilər və azad icmaçılar¹⁴¹.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, köçəri həyat tərzini keçirmiş tayfa ittifaqlarının yaratdıqları dövlətlər qısa müddətli ömrə malik olmuşdur. Çünki bu dövlətlərdə əyalətlər arasında iqtisadi əlaqələr zəif idi. Elə onun nəticəsidir ki, onları əsas e’tibarilə sürülərin və naxırların saxlanması üçün ərazi maraqlandırır. Təsadüfi deyil ki, Kuşan və Eftalit dövlətlərindən başqa qeyri - türk dövlətlərinin özlərinin pulları yox idi. Halbu-

ki, pul hər bir dövlətdə ticarətin və iqtisadiyyatın inkişafını təmin edən mühüm vasitədir. Oğuz elinin başçıları “ordu” adlanan düşərgələrdə yaşayırdılar.

X əsrə qədər Sırdərya çayının hövzələrində yaşayan oğuzlarda siyasi birləşmə yox idi. Xanın yabquları əyalətlərdə tayfaları bəklər vasitəsi ilə itaətdə saxlayırdılar. Beləliklə, oğuzların hələ Orta Asiyada dövləti erkən feodal tipli qurum idi.

Dövlət aparatının mühüm halqasını ordu təşkil edirdi. Ordu isə tayfalar üzrə yaradılırdı: hər tayfanın başçısı olan bəy tayfasına mənsub döyüşçülərin komandiri idi. Lakin düşmənlə vuruşma vaxtı tayfaların döyüşçüləri bir-birini düşməndən qorumalı idilər. Deməli, döyüş vaxtı tayfaya məxsusluq prinsipi gözlənilirdi.

Feodal aristokratiyasına sərkərdələr, ruhanilər, inzibati idarə başçıları, vergi yığan tarxanlar və b. daxil idi¹⁴².

X əsrdə oğuzlarda parçalanma baş verdi. Onların bir hissəsinin başçısı Səlcuq idi. O, 1035-ci ildə islamı qəbul etmiş¹⁴³ və ona görə bu hissə tarixşünaslıqda “Səlcuq oğuzları” adı ilə məşhurlaşmışlar. Oğuzlardan ayrılmış digər hissə isə “Türkmən” adlanmağa başladı¹⁴⁴.

1035-ci ildən sonra Səlcuqun oğuzlarından 4 min çadır (ailə) ayrılaraq Amudəryanı keçdi və Xorasana getdi. Ondən əvvəl Xorasanda türkmən oğuzlarına mənsub tayfalar yaşayırdılar. Qəznəli ordusu ilə toqquşmada məğlub olduqdan sonra bu tayfalar Ön Asiyaya köç etdilər və Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu adları ilə məşhur oldular.

Xorasana keçmiş oğuzların başçısı Qəznəlilər dövlətinə tabe olan Yabqu Musa idi. O, Səlcuqun oğlu idi. Yabqu Musa qardaşı İsrailin oğlanları Toğrulbəy və Çağrıbəylə birlikdə Xorasana köçmüşdü. Məhz burada onlar məşhur Dəndənakan (1040-ci il 23 may) döyüşündə Qəznəli ordusunu məğlub etdikdən sonra müstəqil oldular. Toğrul bəy taxta oturdu və sonra oğuzlar Ön Asiyanı işğal etməyə başladılar¹⁴⁵.

Səlcuq oğuzlarında ordu qəbilə-tayfa bölgüsü əsasında qurulmuşdu. Ordunun başçısı Sübaşi (qədim türk dillərində sü "ordu" mə'nasındadır) adlanırdı. Daha sonra ordu "minbaşi", "yüzbaşi" və "onbaşi" adlanan komandirlərə tabe idi. Onların çayları keçmək üçün gəmiləri ("sal"ları) də vardı. Ona "dunama" deyilirdi¹⁴⁶.

Oğuzlarda sinfi təbəqələşmə ilə bağlı olaraq hərbi demokratiya ünsürləri ilə yanaşı erkən feodalizm ünsürləri qovuşmuş halda idi. Dövlət idarəsində islam tə'sisatları tətbiq edilirdi. Amma "Sultan" adlanan hökmdar müxtəlif vilayətləri qohumlarına bağışlayırdı. Bu, Türk xaqanlığının ən'ənəsinin davamı idi¹⁴⁷.

Tayfa başçıları hələ də "kurultay" adlanan yığıncaqlarda seçilirdilər. Dövlətin "səndək" adlanan bayrağı vardı. Ümumiyyətlə, dövlət təşkilatına aid terminlərin elçi, aqa ("cənab"), xatun, ulak ("çapar"), vergi, aqça (pul), ordu və s. olması göstərir ki, onlarda inzibati idarə aparatı vardı. Bunu ictimai-siyasi terminlər (xaqan, xan, boyar, tarxan, baskak, yesoul, tovarış, ataman, xolop, yam, kurek, kulak, yarlık və s.) və yaşayış evləri və nəqliyyat vasitələrini bildiren sözlər (yurt, teleqə, kibitkə, aul, alaçiq, saman, arba və s.) də göstərir.

Oğuzların dövlətində də Türk xaqanlığında olduğu kimi taxtda oturmaq və tac qoymaq qaydası qəbul olunmuşdu¹⁴⁸.

Oğuz dövlətində boy (tayfa) təşkilatı davam etməkdə idi. Türk xaqanlığındakı "budun" oğuzlarda "el" sözü ilə ifadə edilirdi¹⁴⁹. "El" (qara camaat və onun ərazisi mə'nasında) iki hissəyə ayrılır və hər hissə "qol" adlanırdı: sağ qol və sol qol. Sağ qola Boz ox, sol qola isə Üç ox deyilirdi¹⁵⁰.

Səlcuq dövləti yaranandan sonra idarə sistemi dəyişikliyə uğramışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, oğuzların vaxtında iqtə sistemi geniş yayılmışdı: hərbi və başqa xidmətlərinə görə müəyyən şəxslərə əyalət və mahallar verilir. Belə adamlar farsca "iqtadar" adlanırdı.

İqtadar torpağın mülkiyyətçisi deyildi, həmin əyalətin əhalisindən yalnız vergi toplamaq hüququna malik idi. Nəticədə, iqtadar əslində iri feodala çevrilirdi¹⁵¹. İqtadar ilk vaxtlarda kəndlərdə və şəhərlərdə torpaq mülkiyyəti məsələlərinə qarışmırdı, çünki əyalət onun mülkü sayılmırdı. Lakin sonralar iqtadaların mülklərə çevrilməsi halları da mə'lumdur.

Səlcuqlar dövlətinin başında duran hökmdar (sultan) bütün dövlətin ərazisinin və əhalisinin mülkiyyətçisi hesab olunurdu. İqtanı da fərmanla yalnız sultan verə bilərdi.

Sultan dövləti saray və əyalət hakimlərinin (əmirlərinin) şurası ilə idarə edirdi. Sultanın vəziri əyalətlərə mə'murlar tə'yin edir və dəyişdirirdi. Maliyyə işlərinə də vəzir baxırdı. Oğuzlarda vəzir "xacə" adlanırdı. Sultanın oğlan uşaqlarının tərbiyəçisi "atabək" adlanırdı. Atabəklər həm də ordu komandanları idilər¹⁵². Əyalət başçıları "əmir" adlanırdı. Hər əmirin öz kiçik ordusu vardı ki, bu "oğlanlar" adlanırdı. Sultanla əmirlər arasında əlaqəçi "qulam" adlanırdı¹⁵³.

Sarayda vəzirdən sonra ən böyük mə'mur sultanın möhürünü ("tuğra"sını) saxlayan şəxs hesab olunurdu.

Əyalətlərdən yığılan vergi həm yerlərdə ehtiyaclara xərclənir, həm də xəzinəyə toplanırdı. Xəzinədən ordu üçün ayrılan pula "ariz" adlı şəxs baxırdı.

Göründüyü kimi, Səlcuq dövləti qabaqkı feodalizm tipli türk dövlətlərindən nisbətən fərqli, mükəmməl idarəçilik sistemə malik idi. Əyalətlərin sultanın, yə'ni hökmdarın qohumlarından olan "şad" və "yabqu" adlanan hakimlərə verilməsi qaydası oğuzların dövlətində artıq yox idi.

Səlcuqların imperiyası iqtisadi inkişafın müxtəlif pillələrində duran ölkələri əhatə edirdi. Lakin oğuz bəyləri əhalini qırmır, təsərrüfatları dağıtmır və şəhərləri yandırmırdılar. V.V. Bartold bu münasibətlə yazır ki, mədəni (yə'ni oturaq, əkinçi) xalqların ərazilərində yaranmış köçəri dövlətləri şəraitində köçəri maldarlıq qaydaları yerli mədəni qaydalara qarışır və nəti-

cədə, hakim ilə yerli əhali arasında özünəməxsus münasibətlər təşəkkül tapırdı¹⁵⁴.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Orta Asiyada erkən orta əsrlərdə türk dövlətlərində hərbi demokratiya və erkən feodalizm quruluşu çulğalaşmış vəziyyətdə idi və onların heç birində yetkin feodalizm münasibətləri formalaşmamışdı.

II fəsil

Erkən orta əsrlərdə Cənubi-Şərqi Avropada türk dövlətləri

§1. Cənub-Şərqi Avropada Hun dövləti

Eranın ilk əsrlərində Mərkəzi Asiyadan Cənub-Şərqi Avropaya hunların gəlmələri ilə qabaqkı əsrlərdə mövcud olmuş etno-siyasi durum kəskin surətdə dəyişdi və etnik prosesin yeni mərhələsi başlandı. Həm də qeyd edilməlidir ki, bu proses Cənubi Qafqazı da əhatə etdi. Ona görə ki, hunların Şimali Qafqaz çöllərinə gəlişi Azərbaycan ərazisində yeni türk tayfalarının məskunlaşmasına səbəb oldu. Bə'zi tədqiqatçılar hunları Azərbaycan ərazisində ilk türkdillilər saymaları¹⁵⁵ da bununla əlaqədarır. Lakin bu baxış, əlbəttə doğru deyil. Azərbaycan ərazisində türkmənşəli tayfalar hələ eradan əvvəlki minilliklərdə də vardı. İlk türkmənşəli tayfalar buraya e.ə.I minillikdə kimmlərin və sakların içərisində gəlmişdilər¹⁵⁶. Bu barədə yuxarıda deyilmişdir.

Cənub-Şərqi Avropada hunlar haqqında mə'lumatlar eramızın I minilliyinin I yarısına aid latın və yunan mənbələrində (Dionisiy Perieqet, Klavdi Ptolomey, İordan, Evseniy Neronim, İoan Malala, Ammian Marsellin, Menandr, Aqafiy, Fiofilakt Simokatta və b.) mə'lumatlar vardır¹⁵⁷. Həmin mənbələrdən aydın olur ki, hunlar bir sıra tayfalardan ibarət idilər: akatsir (akaçır), altziaqır, alpildzur (alpilçur), akqizqır, bardor, bittiqur, kutriqur, oqur, onoqur, saraqur, tunqur, utiqur və b. Bu tayfa

adları qədim yunan və latın dillərində yazılış formaları olduğuna görə, şübhəsiz, müəyyən dərəcədə təhrifə uğramışdır¹⁵⁸.

İlk vaxtlar bu tayfalar hərbi demokratiya şəraitində yaşadıklarına görə birgə hərəkət edirdilər. Lakin 453-cü ildə Attilanın ölümündən sonra onlar tayfa ittifaqlarında yenidən qruplaşdılar və hər tayfa ittifaqı müstəqil siyasi qurumlara çevrildilər. Mənbələrdə Cənub-Şərqi Avropada Onoqur, Saraqur və Kutriqur tayfa ittifaqlarının adları qeyd olunmuşdur¹⁵⁹.

Mənbələrdən aydın olur ki, Qərbi Hun dövləti Şərqi Hun dövlətinin ən'ənələrinin davamçısı idi, yəni bu dövlətin ərazisində yaşayan tayfalar əsas e'tibarilə maldarlıqla məşğul olduqlarına görə hərbi demokratiya şəraitində yaşayırdılar.

Attilanın hakimiyyəti illərində hunlar Qərbi Avropaya və Şərqi Roma imperiyasına qarşı mütəmadi hərbi səfərlərdə olurdular. Bu aramsız basqınlar yalnız qarət və təzminat almaq məqsədi güdüdü. Bu, məhz hərbi demokratiyanın ən mühüm səciyyəvi cəhətidir.

Qərbi Hun dövlətinin süqutu ilə hərbi demokratiya quruluşlu yeni qədim türk dövlətlərinin tarixi başlandı. Bu imperiya əsasında erkən orta əsrlərdə yaranmış Bolqar, Xəzər, Avar və Suvar dövlətləri artıq erkən feodalizm quruluşuna əsaslanan qurumlar olsalar da, onlarda eyni zamanda hərbi demokratiya ən'ənəsi də qalırdı.

Hun tayfalarının Şərqi Avropada hegemon rola malik olmaları o vaxtkı tarixi şəraitlə bağlı idi: Şərqi Avropada hunların qarşısında dura biləcək dövlət yox idi. Krimda və Qara dənizin şimal sahillərində quldar yunan şəhər-dövlətlər isə böhran keçirirdilər. Tarixşünashıqda qəbul olunmuşdur ki, hunlar bu regionda quldarlığa son qoymuşlar¹⁶⁰.

Yuxarıda deyildiyi kimi, hərbi demokratiya ictimai-iqtisadi formasiya deyil. Bu yalnız siyasi quruluş forması olmaq e'tibarilə köçəri maldarlıqla məşğul olan tayfalara aiddir. Hunların dövləti də belə idi. Onlar Şərqi Avropaya hərbi demokra-

tiya ilə gəlmişdilər: ailə qrupları bir tayfa təşkil edirdi, hər tayfa təxminən 5 min nəfər adamı birləşdirirdi və tayfanın başında hərbi rəis (bəy) dururdu. Müharibə vaxtı bəy həmin tayfadan olan döyüşçülərin başçısı idi, lakin sülh vaxtı tayfanın xalq yığıncağının qərarlarına tabe idi. Ammian Marsellin aydın yazır ki, hunlar bütün işlərdə məsləhətləşirlər¹⁶¹. Bu, köçəri həyat tərzindən irəli gəlirdi və yuxarıda deyildiyi kimi, bu həyat təzi isə otlaqlar ələ keçirmək və qənimətə nail olmaq məqsədilə müharibəni peşəyə çevirir¹⁶².

§2. Bolqar dövlətləri

VI əsrin II yarısında Azovətrafi ərazidə yeni bir türk tayfa ittifaqı yaranmışdı. Mənbələrdə bu qurumun adı Bolqar və Bulqar kimi çəkilmişdir.

Başqa türk tayfaları da erkən orta əsrlərdə Bizans və İran arasında gedən müharibələrin iştirakçısı olmuşlar.

Hələ V əsrin 70-ci illərində bolqar tayfalarının bir hissəsi (onda hələ tayfa ittifaqı mövcud deyildi) Bizans imperatoru Zenonun dəvəti ilə Dunaya getmiş və imperiyanı dağıdan alman mənşəli ostroqotlara qarşı vuruşmuşdu. 488-539-cu illər arasında döyüşkən bolqarların ordusu ostroqotlara qarşı vuruşaraq onları Bizansdan araladı. Həmin bulqarlar sonra oralarda qaldılar və Dunay Bolqar (indiki Bolqarıstan) dövlətinin əsasını qoydular¹⁶³. Lakin bolqarların əsas hissəsi Azovətrafi ərazidə qalmışdılar. VII əsrin I yarısında Orqan (Orxan) və sonra Kubrat adlı xanların vaxtında qüvvətli Bolqar dövləti yaranmışdı. Dövlətin ərazisi Don-Kuban çaylarının arasını əhatə edirdi¹⁶⁴. Kubratdan sonra 5 oğlu arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Bu göstərir ki, hərbi demokratiya quruluşu pozulmuşdu. Nəticədə bolqarlar Kubratın oğlanları Kotraq, Batbay və Asparux arasında üç hissəyə parçalandı. Qardaşlardan hər biri bir tayfa ittifaqının başçısı idi. Asparuxun başçılığı ilə bolqarların bir hissəsi Balkanlara getdi. Dunay və Balkan yarımadası ara-

sında 680-681-ci illərdə mövcud olmuş Dunay Bolqar dövləti yaratdı. Bolqarların bir hissəsi Azov sahillərində qalmaqda davam etdi. Üçüncü hissəsi isə X əsrdə Volqaboyuna köçmüş və Volqa ilə Kama arasında məskunlaşmışdı. Bu bolqar tayfaları üç tayfa ittifaqından ibarət idilər: Bersula, Eseqel və Bulqar¹⁶⁵. Onlar orada oturaq həyata keçmişdilər.

Ölkənin ərazisində əhali əsas e'tibarilə əkinçiliklə məşğul olduğuna görə bir sıra şəhərlər (Bulqar, Suvar, Oşel, Kermençuk və b.) yaranmışdı.

Volqaboyu Bulqar dövləti erkən feodal dövləti idi. Ölkənin ərazisi ayrı-ayrı feodallar tərəfindən idarə olunurdu. Bulqar dövləti həm də oturaq-əkinçi əhaliyə mənsub siyasi qurum idi. Ölkədə bir sıra şəhərlər vardı və onlarda ticarətlə məşğul olan tacirlər və sənətkarlar yaşayırdılar.

Dövlətin başında duran şəxs ərəb dilindən götürülmə "malik" sözü adlandırılırdı. Deməli, qədim türk xalqları üçün səciyyəvi "xan", "xaqan" titulları işlədilmirdi¹⁶⁶.

Bulqarlarda sinfi təbəqələşmə güclü idi. Birinci təbəqəyə hakimiyyətdə olan nəsil, ikinci təbəqəyə rəislər (mə'murlar, əyanlar), üçüncü təbəqəyə çarın qvardiyası daxil idi.

Hakimiyyət nəslə idi: atadan oğula, qardaşdan qardaşa keçirdi¹⁶⁷. Buradan aydın olur ki, bulqarlarda artıq hərbi demokratiya quruluşu pozulmuşdu. Xəzinədar "akiçi", suvarma üçün çayın suyunu bölən "kaskuçi", hesabdar "torkuçi" adlanırdı¹⁶⁸. Feodala məxsus torpaqda yaşayan adamlar "tutuq" adlanırdı¹⁶⁹. Təsərrüfatda işlədilən qula "karabaş" deyilirdi¹⁷⁰.

XII əsrdə və XIII əsrin əvvəllərində bulqarlarda nəslə hakimiyyət pozuldu və feodallar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Monqol işğalı ərəfəsində ölkənin ərazisi başçıları "əmir" adlanan 8 hissədən (əyalətdən) ibarət idi. Bu vəziyyət Batu xanın Bulqar dövlətinin ərazisini asanlıqla işğal etməsini asanlaşdırmışdı.

§3. Xəzər xaqanlığı

VII əsrin ortalarında Cənub-Şərqi Avropada türkdilli xəzərlərin dövləti yarandı. Ondən əvvəl Türk xaqanlığının tabeliyində olmuş xəzərlər azad olduqda elə xaqanlığın dövlətçilik ən'ənələrini davam etdirdilər. Türkiyə tarixçisi Rəfiq Özdək yazır ki, Xəzər xaqanlığı Türk xaqanlığının təşkilat formasını davam etdirirdi¹⁷¹.

Xəzərlərdə tayfa-qəbilə bölgüsü qüvvətli idi. Onların bə'ziləri sırf köçəri maldarlıqla, digərləri isə əkinçiliklə məşğul olurdular. Hər iki təsərrüfat sahəsində sinfi təbəqələşmə vardı. Lakin xəzərlərin tayfa ittifaqına bolqar tayfaları da qatılmışdı¹⁷².

Hun tayfalarından fərqli olaraq xəzərlərin dövləti erkən feodal dövləti idi. Lakin hərbi demokratiya quruluşunun ən'ənəsinə uyğun olaraq qonşu ölkələrə basqınlar vasitəsilə qərətçilik qalırdı. Onlar dəfələrlə Cənubi Qafqaza basqınlar etmişdilər.

Xəzər dövləti müxtəlif tayfaların konfederasiyası idi. Tayfa ittifaqları Xəzər xaqanına tabe olsalar da, daxili məsələlərdə müstəqil idilər¹⁷³.

Xəzər dövlətinin sosial-iqtisadi quruluşu haqqında mə'lumat azdır. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, feodal münasibətləri müxtəlif tayfa ittifaqlarının ərazilərində müxtəlif xarakterli idi. Bu həmin tayfaların tamamilə köçəri maldarlıqla, ya da əkinçilik və oturaq maldarlıqla məşğul olmaları ilə bağlı idi. Məsələn, Dərbənd keçidindən şimalda yaşayan suvarlar əsasən əkinçi idilər¹⁷⁴. Deməli, onlarda torpaq üzərində mülkiyyət forması vardı¹⁷⁵. Lakin Azov dənizi ilə Xəzər dənizi arası ərazidə köçəri ellər yaşayırdılar.

Xəzərlərin çoxlu şəhərləri (Səmərqənd, İtil, Sarkel, Tarqu, Beləncər, Sakşın, Sarışın və b.) vardı. Bu göstərir ki, Xəzər dövləti maldar və oturaq tayfaların konfederativ qurumu idi. Dövlətin başında kaqan (xaqan) dururdu. Əyalət başçıları "şad" və "eltəbər" adlanırdı. Kaqan Volqa çayı üzərində yerlə-

şən İtil şəhərində yaşayırdı. Xəzər dövləti bir sıra ölkələrlə ticarət edirdi və ondan gələn gəlir xaqanın əsas gəliri idi¹⁷⁶. Kaqanın hakimiyyəti nəslə idi. Lakin o, iri feodalların - yə'ni tayfa başçılarının yığıncaqlarında seçilirdi. Kaqan əslində dövləti idarə etmirdi. Bu işi "Kaqan-bek" adlanan ali mə'mur aparırdı. Kaqan yalnız müharibə və sülh məsələlərini həll edirdi. Dövlətə daxil olan əyalətlərdə vassal feodallar daxili işlərdə müstəqil idilər.

Beləliklə, Xəzər dövləti köçəri maldar və əkinçi tayfaların yaşadığı, yəhudi, islam və şamanizm dinlərinin mövcud olduğu bir şəraitdə hərbi demokratiya qaydalarının erkən feodalizm münasibətləri ilə çulğalaşdığı qurum idi.

§4. Peçeneqlər

X əsrdə Volqa-Dunay arası ərazidə Peçeneq türk tayfası yaşayırdı¹⁷⁷. Bu barədə ətraflı mə'lumat verən Konstantin Baqryanorodnu onların 8 femdən (yə'ni tayfadan, yaxud dairədən) ibarət olduğunu yazmışdır. Çur (yaxud Küərçi-Çur), Kulpe (yaxud Siru Kalpe), Talmat (yaxud Vərə Talmat), Çopon (yaxud Vula Çopon). Yerdə qalan dörd fem: Kopon (yaxud Qiazi Xopon), Bulqariyanın qonşuluğunda Qila, Macarıstanın qonşuluğunda Karabay (bu tayfanın adı əslində "Karabaq" idi, lakin türköloqlara görə peçeneqlər başqa türk dillərində "q" səsini "y" kimi tələffüs edirdilər), Rusiyanın cənubunda İrtim (yaxud Yavdi İrtim), slavyan tayfalarının qonşuluğunda (indi aydınlaşır ki, Dnepr-Buq arası ərazidə) yaşayırdılar. Onlarda hər tayfa 5 qəbilədən ibarət idi¹⁷⁸. Qəbilə başçıları tayfa başçılarına, tayfa başçıları isə tayfa ittifaqının başçısı - xana tabe idi. Qəbilə başçıları "beq" (peçeneqlərin dilində "bey") adlanırdı. Bütün bu başçılar ağsaqqalların yığıncaqlarında seçilirdi.

Peçeneqlər köçəri maldarlar idilər və qonşu ölkələrə qarətədicə hərbi səfərlər onların həyat tərzi üçün səciyyəvi idi.

Məsələn, 944-cü ildə onlar ruslarla ittifaqda Bizansa hərbi səfər etmişdilər¹⁷⁹.

Mənbələrdən aydın olur ki, peçeneqlər maldarlığın tabor formasından istifadə edirdilər. Bu hərbi demokratiyanın bir forması idi¹⁸⁰. Yə'ni hər fem, yə'ni hərbi düşərgə - tabor bir tayfa ittifaqının mərkəzi hesab olunurdu. Hər taborun başında xan (Konstantin Baqryanorodnının mə'lumatında "arxont") dururdu. Həmin müəllif Şərqi Avropa çöllərini işğal etmiş Peçeneq tayfa başçılarının adlarını da vermişdir: Vançu (İrtim tayfasının), Qorqut (Qila tayfasının), Kaydum (Karabay tayfasının), Qiaçi (Kopon tayfasının), Kuel (Çur tayfasının), İpaosa (Kulpey tayfasının), Batan Çopon tayfasının, Kosta (talmat) tayfasının başçıları idi. Bu 8 ordanın hər biri müstəqil idi. Onların hər birinin xanının hakimiyyəti nəslə deyildi, yə'ni xanlıq atadan oğula keçə bilməzdi. Konstantin Baqryanorodnı xüsusi qeyd edir ki, başqa türk ittifaqından (yə'ni femdən) olan adam xan ola bilməzdi. Peçeneqlərin 8 feminin (İrtim, Tsur, Qila, Kulpei, Xarovoy, Talmat, Xolop və Tsopon) başında arxont (bəy, knyaz) durur və orxont öldükdə yerinə əmisi oğlu seçilirdi¹⁸¹. Müəllif yazır ki, peçeneqlərdə mövcud adətə görə hakimiyyət nəslə ola bilməz, yə'ni atadan oğula keçə bilməz¹⁸². Bu, sözsüz, hərbi demokratiyanın qaydalarından biri idi. Xan həm də icra hakimiyyətinə malik idi. Mühüm bir hadisə vaxtı tayfa ittifaqının yığıncağı çağırılır, daxili və xarici vəziyyət müzakirə olunurdu. Konstantin Baqryanorodnı yazır ki, peçeneqlərdə hər fem (orda) 40 hissəyə, yə'ni qəbilə yaxud tayfaya bölünür¹⁸³. Beləliklə, peçeneq tayfa ittifaqı hərbi demokratik siyasi qurum olmasa da tənzimlənmiş idarə sisteminə malik idi.

Peçeneqlər hərbi demokratiyadan feodalizmə keçə bilmədilər və XI əsrin əvvəllərində bir hissəsi Cənub-Şərqi Avropaya İrtiş sahillərindən gəlmiş qıpçaqlar tərəfindən tabe edildilər, digər hissəsi isə Bizans ərazisinə keçərək məskunlaşdılar.

§5. Kaymaklar və qıpçaqlar

VII əsrdə Altaydan şimalda İrtiş çayı sahillərində yaşayan kaymakların və ondan qərbdə Cənubi Uralın cənub-qərb hissəsində yaşayan qıpçaqların X əsrdə tayfa ittifaqı dövlət forması yarandı. Mənbələrdə bu qurum Kaymak xaqanlığı da adlanır¹⁸⁴. Bu qurumun maldar türk tayfalarının yaratdıqları digər qurumlardan fərqli cəhəti kaymak və qıpçaqların müəyyən hissəsinin oturaq həyat tərzini keçirmələri idi¹⁸⁵. Lakin xaqanlıqda tayfaların əksəriyyəti köçəri maldar idilər. Ərazi həmin maldarlar üçün sahələrə bölünmüşdü. Dövlətin başında "xaqan" adlanan hökmdar dururdu. Ona görə də mənbələrdə bu dövlət Kimak (Kaymak) xaqanlığı adlanır. Xaqan dövləti 11 nəfər canişinin köməyi ilə idarə edirdi, həm də canişinlik nəslidir¹⁸⁶. Çünki dövlətin ərazisi İrtiş çayından Xəzərə və Qazaxıstana qədər uzanan böyük ərazini əhatə edirdi. Buradan aydın olur ki, bu dövlət qurumunda hərbi demokratiya prinsipləri artıq laxlamışdı. Bu onunla əlaqədar idi ki, [kaymaklar maldarlıqla yanaşı əkinçiliklə məşğul olurdular. Torpaq üzərində feodal mülkiyyət forması vardı. Kaymakların şəhərlərində tacirlərin bazarları fəaliyyət göstərirdi. Qeyd edilməlidir ki, mənbələrdə məhz kaymakların şəhərlərində hamamların olması xüsusilə vurğulanır.] Kaymak xaqanlığında imi, imək, bayandur, tatar və b. tayfalarla yanaşı qıpçaqlar çoxluq təşkil edirdilər. [Qıpçaqlar bu xaqanlıqdan vassal asılılıqda olsalar da daxili idarəetmədə müstəqil idilər, onların öz xüsusi qurumları vardı və başçı "xan" adlanırdı¹⁸⁷.

Bu yarım-müstəqillik az sonra qıpçaqların ayrılıb qərbə - Şərqi Avropaya hərəkəti ilə nəticələndi. Kaymaqların bir hissəsi də onlara qoşulmuşdu. Cənub-Şərqi Avropada onlar rus mənbələrində "poloves" adı ilə mə'lumdur¹⁸⁸.

Qərbə hərəkət edən qıpçaqlar iri tayfa birləşmələrindən ibarət idilər. Hər tayfanın başında duran və "bek" adlanan hakimlər onların yığıncağında seçilən və "xan" adlanan hakimə tabe idilər. Onlar peçeneqlərin və oğuzların (Bizans mənbələ-

rində uzların) Cənub-Şərqi Avropada yaşayan hissələrini özlərinə tabe etdilər.

[Başqa maldar türk dövlət qurumları kimi qıpçaqlar da 1060-cı ildən başlayaraq qarətçi hərbi səfərlər təşkil edərək rus torpaqlarını ələ keçirmişdilər. Buna görə də Qıpçaq dövləti əslində tayfaların ittifaqı idi. Onların ördələri, yə'ni hərbi düşərgələri Azov sahillərində yerləşirdi.] Hərbi düşərgə "kuren" adlanırdı¹⁸⁹.

Hər kuren 1000 alaçıqdan ibarət idi və başçısı xan adlanırdı. Kuren orada yerləşən tayfanın adı ilə adlanırdı və tayfanın adına "oba" sözü də əlavə olunurdu: Urusoba, Altunoba, Tərtəroba, Kuloba və s. XI əsrdə ən məşhur qıpçaq xanları rus mənbələrində Bonyak və Tuqorkan adlanırlar¹⁹⁰.

Mənbələrdən aydın olur ki, bə'zi hallarda hər obanın (yaxud kurenin) döyüşçü hissəsi müstəqil surətdə hərbi səfərdə iştirak edirdi. Mənbələrdə qıpçaqların Koçu, Kunam, Bequbars, Osen, Asup, Kurtık, Surbar və b. sərkərdələrinin adları mə'lumdur¹⁹¹.

[XII əsrdə qıpçaqlar iki hissəyə parçalandılar və Şarukanın oğlu Sırçan ilə Atrak arasında bölündülər və hər hissə müstəqil oldu.] Məhz Atrakın başçılıq etdiyi hissə gürcü çarı IV David tərəfindən XII əsrdə Gürcüstana köçürülmüşdü. David qıpçaqlardan 5 minlik atlı ordu yaratmış, səlcuqlara qarşı vuruşmuşdu¹⁹².

[Qıpçaqların dövlət qurumu XIII əsrə qədər elə tayfa ittifaqı səviyyəsində qaldı. Beləliklə bu qurum erkən feodalizm dövründə mövcud olsa da, hərbi demokratik quruluşundan irəli gedə bilmədi.

Qıpçaqlarda ictimai quruluş belə idi: bir neçə qohum ailə köç (koş) adlanırdı. Koşlar (min alaçıqdan ibarət) kurendə birləşirdilər, bir neçə kuren "orda" adlanırdı. Ordanın başçısı xan idi. İri koşların başçısına isə beq deyilirdi. Deməli, qıpçaqlarda aristokratik ierarxiya sistemi vardı.]

§6. Avar xaqanlığı

VI əsrin ortalarında Şərqi Avropada yaranmış digər bir köçəri türk tayfa ittifaqı Avar tayfalarına mənsubdur. Bu tayfa ittifaqı haqqında ilk mə'lumat 463 ilə aiddir¹⁹³.

VI əsrin 60-cı illərində avarların böyük hissəsi qərbə hərəkət edərək indiki Macarıstan ərazisində Bayan xanın başçılığı ilə tayfa ittifaqı səciyyəli dövlət yaratmış və bir müddət Bizansa qarşı hərbi səfərlər təşkil etmişdi.

Avar tayfa ittifaqının yaranmasının iki səbəbi vardı: Qərbi Türk xaqanlığının təzyiqi və daxili səbəblər. Maldar tayfalar qüvvətli tayfalara qarşı mübarizə məqsədilə ittifaqda birləşirdilər. Maldar tayfaların ittifaqı üçün qarətçilik həyat tərzi idi. 558-ci ildə Bizansa gəlmiş Avar tayfa ittifaqının səfiri Kandik imperatora demişdi ki, avarlar onda Bizansa hərbi qüvvə ilə kömək edə bilər ki, Bizans qiymətli hədiyyə və qızıl pul versin¹⁹⁴. Bu mə'lumatdan aydın olur ki, Avar tayfa ittifaqının pulu yox idi, lakin alınan pul ittifaqın yaşaması üçün zəruri idi. Tələb olunan pul aldıqdan sonra Avar tayfa ittifaqı Bizansı təhlükədə saxlayan Uturqur tayfa ittifaqının ordusunu məğlub etmişdi. Lakin bu münasibət müvəqqəti idi. VI əsrin sonları avarların Bizansa qarşı hərbi əməliyyatları ilə xarakterizə olunur. Bu göstərir ki, Avar xaqanlığı əsas e'tibarilə qarətlə yaşayan qurum idi. Buna görə də bu qurum iqtisadi bazaya malik deyildi. Onlar yalnız möhkəm hərbi təşkilat əsasında yaşayırdılar. Bu tayfa ittifaqı VIII əsrin əvvəllərində parçalanmaya mə'ruz qaldı.

§7. Suvar dövləti

Azov və Xəzər dənizləri arasındakı ərazidə erkən orta əsrlərdə sabar (suvar) tayfası yaşayırdı. Suvarlar köçərilər idilər. V əsr Bizans mənbələri suvarları tayfa ittifaqı kimi göstərirlər¹⁹⁵. İoan Malala onların 100 min nəfər olduğunu qeyd edir¹⁹⁶. Bu tayfa ittifaqından hərbi məqsədlə gah İran, gah da Bizans istifadə edirdi. Bu göstərir ki, suvar tayfa ittifaqının iqtisadi

sadi bazası zəif idi və ona görə iqtisadi cəhətdən bu dövlətlərdən asılı vəziyyətə düşürdülər. Bizans müəllifi Aqafiy suvarların qarətçilikdə çox həris olduqlarını yazmışdır.

515-516-cı illərdə suvarlar Qara dənizin şimal çöllərində yaşayan Uturqur türk tayfa ittifaqı ilə birlikdə Kiçik Asiyanın Ərməniyə və Kappadokiya əyalətlərinə hərbi səfər təşkil etmiş və böyük qənimətlə qayıtmışdılar¹⁹⁷.

Suvarların adı mənbələrdə əsasən İran-Bizans müharibələri ilə əlaqədar hadisələrdə çəkilir. Maraqlıdır ki, bu tayfa ittifaqının başçıları içərisində qadınlar da olmuşdur. 527-ci ildə Sabar (Suvar dövlətinə) Bizans mənbələrində adı Boariks kimi yazılan qadın başçılıq edirdi¹⁹⁸. Əri Bulak (Bizans mənbələrində Belax) öldükdən sonra tayfa yığıncaqlarında onun arvadı xan seçilmişdi.

Bizansla ittifaqda olan bu qadın sərkərdə İrana meyl edən iki tayfa başçısının birini (yunanca yazılışda onun adı Qlem idi) döyüşdə öldürmüş, digərini (onun adı Qaran idi) əsir tutmuş və ayağı qandallı Bizansa göndərmişdi¹⁹⁹. 554-555-ci illərdə bu tayfa ittifaqının sərkərdələri yunanca yazılışda Başiaq, Kutilzis və İlaqer adlanan sərkərdələr 2 min nəfər suvar döyüşçüsü ilə Bizans tərəfində İrana qarşı döyüşmüşdülər²⁰⁰.

Xəzər xaqanlığı vaxtında suvarlar Dərbənddən şimalda kiçik knyazlıq yaratmışdılar. Lakin bu knyazlıq xəzərlərdən asılı vəziyyətdə idilər. Ərəb-Xəzər müharibələri vaxtında islama keçmiş suvarlar sonrakı əsrlərdə oturaq həyata keçidilər və Azərbaycanın şimal şərqində yerləşdilər. Tədqiqatçılara görə Şabran şəhərinin adı məhz Sabaran adından təhrifdir.

I fəsil. Erkən orta əsrlərdə Mərkəzi Asiyada türk dövlətləri

¹ *История Киргизской ССР, с.96.*

² *История Туркменской ССР, с.132.*

³ *История Узбекской ССР, с.94.*

⁴ *История Киргизской ССР, с.95.*

⁵ *Yenə orada, s.97.*

- ⁶ Бернштам А.И. Göst. əsəri, s.186.
- ⁷ Yenə orada, s.206.
- ⁸ Очерки истории СССР, с.338.
- ⁹ Yenə orada, s.339.
- ¹⁰ K.Cherrmann. *Jes Chionites Heptalites. Paris, 1947.*
- ¹¹ Fəruq Sümə. Göst. əsəri, s.81.
- ¹² Очерки истории СССР, с.348.
- ¹³ Yenə orada, s.349.
- ¹⁴ История Узбекской ССР, с.107.
- ¹⁵ Yenə orada.
- ¹⁶ Yenə orada.
- ¹⁷ Məsələn, oğrının başının kəsilməsi qaydası vardı.
- ¹⁸ История Туркменской ССР, т.1, с.143.
- ¹⁹ Yenə orada, s.351.
- ²⁰ История Казахской ССР, с.41-43; История Узбекской ССР, с.86.
- ²¹ Yenə orada.
- ²² История Узбекской ССР, с.87.
- ²³ Очерки Истории СССР, с.396.
- ²⁴ Rus dilində "denqi" sözü də bundandır.
- ²⁵ Очерки Истории СССР, с.397.
- ²⁶ История Киргизской ССР, с.107.
- ²⁷ Yenə orada.
- ²⁸ История Тувы, с.95.
- ²⁹ Исчезнувшие народы, с.22.
- ³⁰ Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Л., 1969, с.69.
- ³¹ Yenə orada.
- ³² Fəruq Sümə. Göst. əsəri, s.9. Bə'zi Azərbaycan tədqiqatçılarının, xüsusilə qorqudşünaslarının əsərlərində oğuzların özlərini Türk adlandırdıqları göstərilir. Bu səhvdir. Mənşəcə oğuzlar heç vaxt özlərinə "Türk" deməmişlər. Onlar yalnız Türk xaqanlığında yaşadıklarına görə ümumi mə'nada "türk" idilər.
- ³³ История Тувы, с.93.
- ³⁴ Потапов Л.П. Göst. əsəri.
- ³⁵ Qumilyov L.N. Qədim türklər, s.66.

- ³⁶ Potapov L.P. Göst. əsəri, s.103. Bu mərasim haqqında bax: Qumilyov L.N. Göst. əsəri, s.66.
- ³⁷ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. т.1, М.-Л., 1953, с.270.
- ³⁸ Qumilyov L.N. Göst. əsəri, s.67.
- ³⁹ История Тувы, с.93.
- ⁴⁰ Мелиоранский П. Об Орхонских и Енисейских надгробных памятниках с надписьями, с.266.
- ⁴¹ Qumilyov L.N. Göst. əsəri, s.66.
- ⁴² Yənə orada, s.72.
- ⁴³ История Тувы, с.95.
- ⁴⁴ Qumilyov L.N. Göst. əsəri, s.66.
- ⁴⁵ Yənə orada, s.69.
- ⁴⁶ Yənə orada, s.72.
- ⁴⁷ Yənə orada, s.70.
- ⁴⁸ История Тувы, с.110
- ⁴⁹ Qumilyov L.N. Göst. əsəri, s.72.
- ⁵⁰ История Казахской ССР, с.56.
- ⁵¹ Qumilyov L.N. Göst. əsəri, s.72.
- ⁵² История Киргизской ССР, т.1, с.106.
- ⁵³ Qumilyov L.N. Göst. əsəri, s.72.
- ⁵⁴ История Киргизской ССР, с.107.
- ⁵⁵ Yənə orada, s.108.
- ⁵⁶ Бернштам А.П. К вопросу о возникновении классов и государства у тюрков VI-VIII вв. Сб. Пятьдесят лет сочинении Ф.Энгельса. М.-Л., 1939, с.875.
- ⁵⁷ История Киргизской ССР,
- ⁵⁸ Qumilyov L.N. Göst. əsəri, s.76.
- ⁵⁹ Yənə orada, s.66.
- ⁶⁰ Yənə orada, s.184.
- ⁶¹ История Казахской ССР, с.56.
- ⁶² Yənə orada, s.58.
- ⁶³ История Казахской ССР, с.57.
- ⁶⁴ Yənə orada, s.58.
- ⁶⁵ Yənə orada.
- ⁶⁶ Yənə orada, s.59.

- ⁶⁷ Prof. Dr. Bahaeddin Ögel. *Türk mifolojisi*. I c. Ankara, 1989, s.279.
- ⁶⁸ *История Казахской ССР*, с.63-64.
- ⁶⁹ *Yenə orada*, s.60.
- ⁷⁰ Prof. Dr. Bahaeddin Ögel. *Türk mifolojisi*. I cild, Ankara, 1989, s.279.
- ⁷¹ *Yenə orada*, s.62.
- ⁷² *История Казахской ССР*, с.63-64.
- ⁷³ "İdiküt" titulu qədim uyğurca idik "müqəddəs" və kut "xoşbəxtlik" sözlərindən ibarətdir (*yenə orada*, s.52).
- ⁷⁴ Тихонов Д.И. *Хозяйство и общественный строй Уйгурского государства X-XIV вв.* М.-Л., 1966.
- ⁷⁵ *История Тувы*, с.117.
- ⁷⁶ *Yenə orada*.
- ⁷⁷ *Yenə orada*, s.135.
- ⁷⁸ Тихонов Д.И. *Göst. əsəri*, s.36.
- ⁷⁹ Тихонов Д.И. *Хозяйство и общественный строй уйгурского государства. X-XIV вв.*, с.29.
- ⁸⁰ *Yenə orada*, s.51.
- ⁸¹ *Yenə orada*, s.53.
- ⁸² *Yenə orada*, s.36.
- ⁸³ *Yenə orada*, s.51.
- ⁸⁴ *Yenə orada*.
- ⁸⁵ Тихонов Д.И. *Göst. əsəri*. s.53.
- ⁸⁶ *Xalqın və onun dilinin formalaşması istiqamətində gedən etnik prosesin yadelli xarici istilalar və yeni tayfaların gəlişi ilə əlaqədar olaraq vaxtaşırı pozulması azərbaycanlıların etnik tarixinin xarakterik xüsusiyyətini təşkil etmişdir* - Red.
- ⁸⁷ *История Узбекской ССР*, с.177.
- ⁸⁸ *Yenə orada*, s.192.
- ⁸⁹ *Yenə orada*, s.204.
- ⁹⁰ *Yenə orada*, s.205.
- ⁹¹ *Yenə orada*, s.206.
- ⁹² *Yenə orada*.
- ⁹³ *Yenə orada*, s.207.
- ⁹⁴ *Yenə orada*, s.218.
- ⁹⁵ *Yenə orada*, s.219-220.
- ⁹⁶ *История Казахской ССР*, с.113.

-
- ⁹⁷ *Үенә орادا, s.115.*
- ⁹⁸ *История Узбекской ССР, с.275.*
- ⁹⁹ *Үенә орادا, s.276.*
- ¹⁰⁰ *Үенә орادا, s.282.*
- ¹⁰¹ *Үенә орادا, s.282-283.*
- ¹⁰² *История Туркменской ССР, с.281.*
- ¹⁰³ *Үенә орادا, s.282.*
- ¹⁰⁴ *Үенә орادا.*
- ¹⁰⁵ *История Киргизской ССР, с.121.*
- ¹⁰⁶ *История Тувы, с.138.*
- ¹⁰⁷ *История Киргизской ССР, с.121-124.*
- ¹⁰⁸ *Үенә орادا.*
- ¹⁰⁹ *Үенә орادا, s.124.*
- ¹¹⁰ *Үенә орادا, s.125.*
- ¹¹¹ *История Тувы, с. 157.*
- ¹¹² *История Киргизской ССР, с. 158.*
- ¹¹³ *Үенә орادا, s.121.*
- ¹¹⁴ *Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннем средневековье. Баку, 1993, с.5.*
- ¹¹⁵ *История Киргизской ССР, т.1, с.65.*
- ¹¹⁶ *История Узбекской ССР, с.255.*
- ¹¹⁷ *История Киргизской ССР, с.137.*
- ¹¹⁸ *Үенә орادا, s.151.*
- ¹¹⁹ *Үенә орادا, s.137.*
- ¹²⁰ *Үенә орادا, s.260.*
- ¹²¹ *История Казахской ССР, т.1, с.67; История Киргизской ССР, с.134.*
- ¹²² *История Казахской ССР, с.68.*
- ¹²³ *Үенә орادا, s.71.*
- ¹²⁴ *Үенә орادا, s.66.*
- ¹²⁵ *История Узбекской ССР, с.255.*
- ¹²⁶ *История Казахской ССР, с.72.*
- ¹²⁷ *Үенә орادا, s.256.*
- ¹²⁸ *Үенә орادا, s.258.*
- ¹²⁹ *Үенә орادا, s.73.*
- ¹³⁰ *Үенә орادا.*

¹³¹ *Bir fikrə görə "oğuz" sözü türk dillərində ok "tayfa" və cəm bildirən "z" şəkilçisindən ibarətdir. Bax: Hüseyn Namiq Orkun. Oğuzlara dair. Ankara, 1935, s.4-5 (türkcə).*

¹³² *Mə'lum olduğu kimi, Səfəvilər məhz oğuz tayfalarının (bəyat, bəydili, əf-şar, züləndər, şamlı, rumlu və b.) hərbi yardımı ilə hakimiyyətə gəlmişdilər.*

¹³³ *Farıq Sümər. Oğuzlar, s.89.*

¹³⁴ *Yenə orada.*

¹³⁵ *Bu barədə bax: Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.1, М.-Л., 1939, с.167.*

¹³⁶ *Ona görə ki, oğuzlar Xəzər dövlətinə tabe idilər. Yabqu Xəzər xaqanının Oğuz elində canişini idi.*

¹³⁷ *Farıq Sümər. Göst. əsəri, s.58.*

¹³⁸ *Yenə orada, s.61.*

¹³⁹ *Yenə orada, s.72.*

¹⁴⁰ *Yenə orada, s.152.*

¹⁴¹ *История Туркменской ССР, с.189.*

¹⁴² *Yenə orada, s.226.*

¹⁴³ *Farıq Sümər. Göst. əsəri, s.94.*

¹⁴⁴ *История Туркменской ССР, с.244.*

¹⁴⁵ *Farıq Sümər. Göst. əsəri, s.94.*

¹⁴⁶ *Azərbaycan dilində "donanma" sözünü xatırlayın.*

¹⁴⁷ *Farıq Sümər. Göst. əsəri, s.116.*

¹⁴⁸ *Yenə orada, s.154.*

¹⁴⁹ *Yenə orada, s.207.*

¹⁵⁰ *Yenə orada, s.211.*

¹⁵¹ *Yenə orada, s.277.*

¹⁵² *Yenə orada, s.264.*

¹⁵³ *Yenə orada, s.265.*

¹⁵⁴ *Бартольд В.В. Соч., т. II, ч.2, М., 1964. с.28.*

II fəsil. Erkən orta əsrlərdə Cənubi-Şərqi Avropada türk dövlətləri

¹⁵⁵ *Джафаров Ю. Гунны и Азербайджан. Баку, 1993, с.4.*

¹⁵⁶ *Yenə orada.*

¹⁵⁷ *Джафаров Ю. Göst. əsəri, s. 8-9.*

¹⁵⁸ *Yenə orada, s.29.*

- ¹⁵⁹ Джафаров Ю. Göst. əsəri; *habelə bax: Очерк истории СССР, М., 1958, с.553-554.*
- ¹⁶⁰ *Yenə orada, s.156.*
- ¹⁶¹ *Yenə orada.*
- ¹⁶² *Очерки истории СССР, с.149.*
- ¹⁶³ *Yenə orada, s.590-591.*
- ¹⁶⁴ Артамонов М.И. *История Хазар, с.78. Иловайский Д.И. Разыскания о начале Руси. М., 1882, с.184.*
- ¹⁶⁵ *Очерки Татарской ССР, с.45.*
- ¹⁶⁶ *Yenə orada, s.64.*
- ¹⁶⁷ *Yenə orada, s.64-65.*
- ¹⁶⁸ *Yenə orada, s.54.*
- ¹⁶⁹ *Yenə orada, s.170.*
- ¹⁷⁰ *Yenə orada, s.176.*
- ¹⁷¹ Rəfik Özdək. *Türkün qızıl kitabı, s.131.*
- ¹⁷² Артамонов М.И. *Очерк древнейшей истории Хазар. Л., 1937, с.42.*
- ¹⁷³ *Очерк истории СССР, с.699.*
- ¹⁷⁴ *Azərbaycan tədqiqatçıları Şabran şəhərinin mənsəyinin məhz sabir (savar, suvar) tayfasının oturaqlaşması ilə əlaqələndirirlər.*
- ¹⁷⁵ *Очерк истории СССР, с.700.*
- ¹⁷⁶ *Yenə orada, s.722.*
- ¹⁷⁷ Плетнева С.А. *Половцы. М., 1990, с.12.*
- ¹⁷⁸ Плетнева С.А. *Печенеги. Очерки, с.31.*
- ¹⁷⁹ Pletneva S.A. *Göst. əsəri, s.15.*
- ¹⁸⁰ *Yenə orada.*
- ¹⁸¹ Константин Багрянородный. *Об управлении империей. М., 1989, с.155.*
- ¹⁸² *Yenə orada.*
- ¹⁸³ *Yenə orada, s.28*
- ¹⁸⁴ Кумекон Б.Е. *Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата, 1972, с.98-107.*
- ¹⁸⁵ Кумекон Б.Е. *Göst. əsəri, s.117.*
- ¹⁸⁶ *Yenə orada.*
- ¹⁸⁷ *Yenə orada, s.116.*
- ¹⁸⁸ Pletneva S.A. *Göst. əsəri, s.35.*
- ¹⁸⁹ *Yenə orada, s.45.*

¹⁹⁰ Вах:Кудряшов В.К. Половецкая степь. М., 1948, с.91-95.

¹⁹¹ Pletneva S.A. Göst. əsəri, s.56 və 70.

¹⁹² Azərbaycanın qərb bölgəsində və Gürcüstanın Borçalı bölgəsində Qıpçaq və Kaymak tayfalarının adları ilə bağlı toponimlər də bununla bağlıdır - Red.

¹⁹³ Дестинус Г.С. Сказания Приска Панийского. "Уч.записки II отд. АН", тп. VII, вып. I, СПб, 1861, с.87-88.

¹⁹⁴ Очерки истории СССР, с.572.

¹⁹⁵ Yenə orada.

¹⁹⁶ Yenə orada.

¹⁹⁷ Yenə orada, s.564.

¹⁹⁸ Bizans mənbələrində yunan dilində Boariks kimi yazılmış bir hökmdar qadının adı əslində türkcə Buy-Arik idi - Red.

¹⁹⁹ Очерки истории СССР, с.565.

²⁰⁰ Yenə orada.

III BÖLMƏ **SON ORTA ƏSRLƏRDƏ** **TÜRK DÖVLƏTLƏRİ**

§1. Monqol imperiyası

Monqol imperiyası ərazisinə görə bəşər tarixində mə'lum olan imperiyalardan ən böyüyü sayılır. V.V.Bartold bu münasibətlə yazmışdır ki, monqolların yaratdıqları imperiya həm də digər imperiyalara nisbətən çox yaşamışdır¹.

Monqol imperiyası ilə türk imperiyaları və dövlətləri arasında bir fərq də vardır. Belə ki, türk dövlətləri işğal etdikləri ölkələrdə əsas e'tibarilə vergi yığmaq siyasəti yürütdükləri halda, monqollar zəbt etdikləri ölkələrdə şəhərləri dağıdır və qarətlə məşğul olurdular². Deməli, monqol hökmdarlarının əsas gəlir mənbəyi işğalın ilk mərhələsində ələ keçirdikləri xəzinələr, əhalinin mal-qarası və ev əşyaları, taxılı və pulları idi. Deməli bu və ya digər ölkənin işğalı yalnız qarətçilik məqsədi ilə bağlı idi.

Çingiz xan (1167-1227) bəşər tarixində ən böyük despot sayılır. O, Orta Asiyanın bütün mədəni şəhərlərini qarət etmişdi. Tabe olmayan, müqavimət göstərən şəhərlər dağıdılırdı. Mərv və Ürgənc bütünlüklə xarabalığa çevrilmişdi. Səmərqənd və Buxara kimi iri sənətkarlıq və ticarət şəhərlərinin əhalisi azalmışdı³. İşğal olunmuş ölkələrin xalqları monqollara nifrət bəslədiklərinə görə Monqol xanları həmin ölkələrdə monqol ailələrini yerləşdirmirdilər. Monqol işğallarının bir xüsusiyyəti də budur.

Monqol dövlətinin idarə sistemi də bu göstərilən xüsusiyyətlərə uyğun idi. Çingiz xan monarx olduğuna görə onun iradəsi qanun idi. Çingiz xan oxumaq və yazmaq bilmirdi. Lakin dövlətin idarə olunmasına dair nizamnamələr diktə edib yazdırmışdı⁴. Bu nizamnamələrin əsasını monqolların tayfa-qəbilə qaydaları prinsipləri - adətləri təşkil edirdi. İdarəçilik kö-

çerilik qaydalarına əsaslanırdı. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, köçəri və oturaq əhalinin yaşadığı bir ərazidə vahid idarə sistemi ola bilməzdi, çünki köçəri maldarlıq və əkinçilik müxtəlif təsərrüfat sahələri idi.

Ona görə də Monqol imperiyasında idarə sistemi Monqolustanda ictimai quruluşda dəyişiklik yaratmamışdı. V.V.Bar-told monqol işğalları ilə ərəb işğalları arasında fərqli cəhətlərdən danışıqda yazmışdır ki, monqollardan fərqli olaraq, ərəblər işğal etdikləri ölkələrdə yeni idarəçilik sistemi yaratmışdılar. Lakin bu Ərəbistan yarımadasında köçəri bədəvilərin ictimai həyatına tə'sir etməmişdi⁵.

Çingiz xan sağlığında imperiyanı oğlanları arasında uluslara (malikanələrə) bölmüşdü. Çingiz xanın (1167-1227) özü Monqolustana qayıtmışdı və Orxon çayının qolu Tola çayının sahilində düşərgədə yaşayırdı. Orta Asiya oğlu Cağataya, Sibir Cuciyə, atayurdu olan Monqolustan kiçik oğlu Tuluya, Cuci və Cağatay ulusları arası ölkələr Ugedeyə verilmişdi⁶.

Hər bir ulusun əhalisi müxtəlif xalqlardan ibarət olduğuna görə monqol xanlarını yalnız vergi toplanması maraqlandırır-dı. Onların dövlət idarəçilik bacarıqları və təcrübələri yox idi. Ona görə də böyük bir ərazinin idarəsi ilə bir tayfanın yaşadığı ərazinin idarəsi arasında fərq yox idi. Dövlət idarə aparatı, yə'ni mə'mur aparatı mövcud deyildi. Monqol xanları yerli əhalidən mə'mur tə'yin etmədilər, özləri isə idarəçilikdə təcrübəyə malik deyildilər. Lakin oturaq əhalisi əkinçilik, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olan əyalət və şəhərləri olan ölkələrdə monqol xanları icarəyə vermək siyasətinə keçməyə məcbur olmuşdular.

Monqol hökmdarları xüsusilə Orta Asiya əyalətlərini idarə etmək üçün xırda uluslar ayırmış və onları müsəlman tacirlərə icarəyə vermişdilər. Məsələn, Cağatay Mavərennəhri Mahmud Yalavac adlı bir tacirə vermişdi. Bu icarəçi bir növ canişin idi və Xocənddə otururdu. Yerli feodallar monqol xanları-

na qulluq edərək torpaqlarını bununla da əllərində saxlamağa çalışırdılar.

Qeyd edilməlidir ki, Cağatay ulusunda əhali əsas e'tibarı ilə əkinçi və sənətkar idi, şəhərlər, iri ticarət mərkəzləri vardı.

Orta əsrlərdə bu ulus özbək xalqının təşəkkülü mərkəzi olmuşdu. Cağatayın nəslindən Köpək xan (1326-cı ilə qədər hökmdar olmuşdur) gümüş pul zərb etmişdi (onun adı ilə "Köpək" adlanmış bu pul vahidinin adı sonra rus dilinə keçmiş və "kopek", rus dilindən Azərbaycan dilinə keçərək "qəpik" formasını kəsb etmişdir). Ona görə də bu ulus qısa tarixi müddətdə digər monqol uluslarına nisbətən fərqli inkişaf yoluna keçmişdi.

Dövlətin idarə aparatı qabaqkı türk dövlətlərində olduğu kimi idi: Monqolustanın ərazisi 10 түмөнə bölünmüşdü, hər түмөн 10 min nəfər döyüşçü verə bilən tayfaları əhatə edirdi. Ona görə həm qoşun, həm də bu qoşunu verən tayfalar elə түмөн adlanırdı. Түмөн minliyə, minlik yüzliyə, yüzlük isə onluğa bölünmüşdü. Түмənlərin başında Çingiz xan öz qohumlarından olan adamları qoymuşdu. Hamı vergi verməli idi, yalnız verginin yığılmasına başçılıq edən tarxanlar vergidən azad idilər.

Çingiz xan öldükdən sonra imperiyanın idarə sistemində müəyyən dəyişiklik əmələ gəlmişdi. Ugedey (1229-1241) və Turuk xan (1246-1248) dövründə imperiya əyalətlərə bölünmüş və Çingiz xanın nəslindən olanlara verilmişdi⁷. Yalnız Münkə xanın (1251-1259) hakimiyyəti illərində mərkəzi idarə aparatı yaradılmışdı. Dövlətin Baş katibi vəzifəsi tə'sis edilmişdi. O, hökmdarın diktəsilə əmrlər və sərəncamlar hazırlayır, nüsxələrini çıxartdırıb əyalətlərə göndərirdi.

Münkə xan dövründə imperiyanın vergi sistemi də nizamlanmışdı. Orta Asiyada varlı ailə ildə 10 dinar, kasıb ailə 1 dinar vergi verirdi. Kəpçur adlı vergi növü də vardı. Belə ki, hər 100 heyvana görə 1 dinar vergi alınır⁸.

Dövlətin idarə məsələləri vaxtaşırı çağırılan qurultaylarda həll edilirdi.

Lakin bütün bunlar Monqol imperiyasındakı feodal özbaşınalığına son qoya bilmirdi. İmperiya konqlomerat dövlət idi və əyalətlər arasında iqtisadi əlaqələr zəif inkişaf edirdi. Nəzərdə tutulmalıdır ki, monqollar pul zərb etmirdilər.

Monqol işğalları ali torpaq sahibliyinə səbəb oldu. Monqol xanları şərti torpaq sahibliyini - soyurqal sistemini yaratdılar⁹. XVI-XVII əsrlərdə iqtanı soyurqal və tiyul əvəz edir¹⁰. Bu da əvvəlcə vergi yığımaq hüququ idi, lakin sonralar getdikcə soyurqal və tiul sahibləri mülkədarlara çevrilmişdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Monqol imperiyasında idarəçilik oğuzların dövləti idarə ən'ənələrinə nisbətən bir addım geriyə getmək idi. Teymurun imperiyasında isə nisbətən mükəmməl idarə sistemi vardı. Bu idarəçilik köçəri dövlətlərin inzibati quruluşundan köklü surətdə fərqlənirdi. Teymurun imperiyası parçalandıqdan sonra Orta Asiya və Qazaxıstan ərazilərində yaranmış dövlətlər yenə də ən'ənəvi üsullara keçmişdilər. Məsələn, Qazaxıstan ərazisində XV-XVI əsrlərdə xanlıqların başında nəsli hakimiyyətə əsaslanan xan dururdu. Lakin xan tayfa başçılarının yığıncaqlarında (şurada) təsdiq olunmalı idi. Dövlətin idarəsi isə tayfalar üzrə həyata keçirilirdi. Xan (sultan) inzibati və məhkəmə hüququna malik idi, köçlərə ərazi ayırırdı və s. Yerlərdə tayfa başçıları olan bəklər sultanın əmrlərinin icraçısı idilər, lakin onlar varlı maldarlar, başqa sözlə feodallar idilər və tayfa adamları üzərində məhkəmə hüququna malik idilər.

§2. Qızıl Orda

1227-ci ildə Çingiz xan öldü. Bəşər tarixində ən böyük imperiyanın banisi, böyük sərkərdə dünyadan köçdü¹¹. 1235-ci ildə Kara-Korumda oğlu Uqedeyin başçılığı ilə qurultay toplandı. Orada Şərqi Avropanın işğalı məsələsi müzakirə olundu və qərar qəbul edildi.

1237-ci ilin qışında Çingiz xanın nəvəsi Batu xan Şərqi Avropaya hərbi səfərə çıxdı. Beş illik müharibə (1236-1241) ərzində Batu xan bütün Şərqi Avropanı (Polşa, Çexiya, Macarıstan və s.) tutaraq Adriatik dənizinə qədər getmişdi, lakin böyük xaqan Uqedeyin ölüm xəbərini eşidən Batu xan geri qayıtmış və 1243-cü ildə Qızıl Orda dövlətini yaratmışdı¹². Monqollar bu dövlətə “Cuçi ulusu” deyirdilər, rus salnamələrində isə “Tatariya” adlanırdı.

Dövlətin paytaxtı Volqa çayının sahilində Saray şəhəri idi. Qızıl Orda nəhəng ərazini əhatə edirdi. Ərəb müəlliflərinin yazdıqlarına görə dövlətin uzunluğu 8, eni və aylıq yol idi¹³. Ölkədə bir sıra şəhərlər (Xarəzm, Sıqnaq, Sayram, Yarkənd, Cənd, Saray, Azak (Azov), Ağcakərmən, Sudak, Bulqar, Dərbənd və s.) vardı. Ordanın ərazisi Sırdərya və Amudəryadan Dnepr çayına qədər uzanırdı¹⁴. Buradan aydın olur ki, Orda monqollar tərəfindən yaradılsa da onun ərazisində bir sıra oturaq və maldar türk elləri yaşayırdı. Deməli, bu dövlət mərkəzləşdirilmiş və nizamlanmış idarə aparatına malik ola bilməzdi. Həm də bu dövlətin ərazisində islam və xristian dinlərinə xidmət edən xalqlar vardı¹⁵.

Ona görə də Qızıl Orda dövləti ümumiyyətlə feodal tipli qurum sayılsa da əyalətlərdə hələ də hərbi demokratiya quruluşunun qalıqları qalmaqda idi. Əsas məsələ budur ki, Ordanın paytaxt şəhərləri, pulu, bayrağı və möhürü (tuqrası) vardı. Ümumiyyətlə Ordada 38 şəhərdə pul kəsilirdi. Pul dövlətin əsas atributlarından biri olmaqla ticarətin inkişafında mühüm rol oynayırdı. Qeyd edilməlidir ki, türk xalqlarının tarixində ilk dəfə məhz Qızıl Ordada XIV əsrin 50-ci illərində Bulqar şəhərində metal pul zərb edilmişdi¹⁶.

Ordanın ərazisi uluslara bölünmüşdü. Rus knyazlıqları uluslara daxil deyildi, onlar Ordadan vassal vəziyyətdə idilər. Ona görə də Orda sırf feodal dövlət idi. Kulikovo döyüşündən sonra bu dövlətin zəifləməsi müşahidə olunurdu və nəticədə,

Orda bir neçə yarım müstəqil uluslara parçalanmışdı. Ulusların başlarında duran xanlar özlərini müstəqil hakimlər kimi aparırdılar. 1443-cü ildə Krım xanlığı yarandıqdan sonra Orda dağılmağa başladı.

Batunun qardaşı, Qızıl Orda xanı Bərkə xan islam dininin tərəfdarı idi. O, tarixə Qızıl Ordanın ilk müsəlman xanı kimi daxil olmuşdur. Bərkə həm də Qızıl Ordada qızıl pul zərb edən hökmdardır¹⁷. İlk pullar XIII əsrin 50-ci illərində buraxılmışdır. Bolqar şəhərində pulun üzərində Baqdad xəlifəsi Əl-Nasirəddinin adı da həkk olunmuşdu (1180-1225). Pulun buraxılması göstərir ki, Bərkə oturaq əhali içərisində ticarət və sənətkarlığın inkişafına təkan verirdi. Əlbəttə, Qızıl Orda xanları köçəri aristokratlar idilər və onları əsas e'tibarı ilə vergi maraqlandırırdı. Ticarətin və sənətkarlığın inkişafı ilə verginin miqdarı da artırdı. Lakin monqol hökmdarlarının dövlət idarəçiliyi köçəri maldar təsərrüfatın prinsiplərinə uyğun idi. Onun əsasını qarət təşkil edirdi. Bu Çingiz xanın aşağıdakı sözləri ilə təsdiqlənir: "İnsanın ən böyük ləzzəti odur ki, düşmənlərinə qalib gəlsin, onları qabağından qovsun, onların hər şeyini əlindən alsın, onlar üçün əziz adamların gözlərində yaş görsün, onların atlarına minsin, onların qadın və qızlarını qucağına sıxsın"¹⁸. Bununla belə, başqa monqol dövlətlərindən fərqli olaraq Qızıl Orda xanları oturaq əhaliyə mülayim münasibət bəsləyirdilər. Oturaq xalqdan çox vergi toplamaq üçün onun təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi zərurətini dərk etmişdilər. Ona görə də Qızıl Ordada dövləti idarə sistemi əvvəlki monqol dövlətlərindən bir qədər fərqlənirdi. Köçerilərin çölləri uluslara ayrılmış və şahzadələrə verilmişdi. Deməli, bu uluslarda yaşayan köçəri tayfalar onlara tabe idilər. Lakin oturaq əhalisi olan torpaqlar və oradakı şəhərlər çinovniklər tərəfindən idarə olunurdu. Bərkə xan Volqa sahilində Saray şəhərini salmış və paytaxt etmişdi.

§3. Teymurun dövləti

XV əsrin ortalarında Orta Asiya feodal pərakəndəliyi ilə səciyyələnirdi. Teymur məhz belə şəraitdə meydana çıxmış, həmin pərakəndəlikdən istifadə edərək hakimiyyəti ələ almışdı.

Əmir Teymurun dövləti Orta Asiya türk xalqlarının tarixində mühüm yer tutur. Bu onunla əlaqədardır ki, bu dövlətdə türk-monqol dövlətçiliyi, hərbi demokratiyanın qalıqları islam mədəniyyəti ilə bağlı dövlətçilik ünsürləri ilə çulğalaşmışdı¹⁹.

Teymurun dövləti onun hakimiyyət uğrunda mübarizəsindən on il sonra 1370-ci ildə yaranmışdı. İmperiya məhz Teymurun sərkərdəlik mahiyyətinin nəticəsi idi. Mənbələrə görə o, on yaşından igidliyi ilə fərqlənirdi²⁰.

Teymurun dövləti inkişaf etmiş feodal münasibətləri zəminində yaranmışdı. Teymurun özü feodal oğlu idi və 1365-ci ildə Karşi, 1380-ci ildə Səmərqənd ətrafında qala divarları tikdirmişdi.

Dövlətdə iri tayfa ittifaqı il (el), ya da ulus²¹ adlanırdı. Böyük hərbi hissə xoşun adlanırdı və 1000 nəfərdən ibarət idi²².

Teymur müharibə məsələlərini kurultay adlanan şurada həll edirdi. Hökmdardan sonra ən böyük vəzifə “tuvaçi” adlanırdı. Tuvaçilər hərbi yürüş haqqında qərarı lazımı əyalətlərə və tayfalara çatdırmaq vəzifəsini yerinə yetirirdilər²³.

Teymur monarx idi, oğlanlarını və nəvələrini də gələcəkdə hökmdar olmaq üçün tərbiyə etdirirdi²⁴. O, özünə tabe olan ölkələrdə hakim olan əmirlərin e'tibarını yoxlamaq məqsədilə iki dəfə yalandan öldüyü haqda şaiyə yaymışdı²⁵.

Teymur həm köçəri maldar həyatla, həm oturaq (əkinçi) həyatla tanış idi. Bu, onun yaratdığı dövlətin idarəsində də özünü göstərmişdi: Çingiz xandan fərqli olaraq Teymur şəhərləri dağıtmır, suvarma şəbəkələrini xarab etmirdi, əksinə, maldar ellərə otlaqların ayrılmasına diqqət yetirirdi²⁶. Teymur işğallarının müvəffəqiyyətlə bitməsi həm də bununla bağlı idi. İşğal

olunmuş ölkələrin yerli əhalisi Teymuru çox hallarda müdafiə edirdi.

Teymur böyük sərkərdə olmaqla yanaşı istə'dadlı dövlət təşkilatçısı idi. Lakin o, dövrünün oğlu idi. Feodal münasibətlərini dəyişdirə bilməzdi, əksinə bu münasibətlərin həyata keçirilməsini sür'ətləndirirdi²⁷. Ona görə də onun dövləti tipik feodal dövləti idi. Teymur dövlətin ərazisinin əyalətlərini soyurqal verməklə daha da xırdalayır. Soyurqal torpaq sahibliyi onun vaxtında daha da inkişaf etmişdi.

Teymur dövlətində ikinci feodal zümərəsini tarxanlar təşkil edirdi. Tarxan böyük nüfuza malik idi. Onun günahı 9 dəfə bağışlanırdı. Tarxan müəyyən əyalətdə vergi toplamağa başçılıq edirdi. Tarxanı feodallar tə'yin edirdilər və deməli toplanmış vergi dövlət xəzinəsinə yox, feodala çatırdı. Ona görə də feodal əyalətlərdə tarxanın rolu böyük idi.

Ölkələr idarə və nəslə istifadə üçün ayrı-ayrı əmirlərə və onun nəslindən olan mə'murlara verilir, yığılan vergi tam və ya müəyyən miqdarda onun yiyəsinə çatırdı. İşğal olunmuş ölkələr yerli hakimlərə və feodallara soyurqal verilirdi. Məsələn, 1383-cü ildə Bəlx, Gündüz, Bədəxşan, Xüttalyan və b. Orta Asiya əyalətləri Teymurun oğlu Miranşaha soyurqal verilmişdi. 1393-cü ildə Hülakülər dövlətinin ərazisi də buna əlavə olunmuşdu. Həmin il Teymur Fars əyalətinə oğlu Ömər-Şeyxi hakim tə'yin etmişdi. 1392-ci ildə keçmiş Qəznəli dövlətinin ərazisi nəvəsi Pirməhəmmədə çatmışdı²⁸.

Orta Asiyanın Teymurun ixtiyarında olan hissəsində isə ölkə tümənlərə bölünmüşdü. Tümən dedikdə 10 min döyüşçü verəcək ərazi vahidi nəzərdə tutulurdu.

Teymurun bütün ömrü hərbi yürüslərdə keçmişdi. Ona görə də dövlətin idarəçiliyində hərbi-təşkilati quruluş mühüm yer tuturdu.

Çingiz xanın dövründə olduğu kimi, ordu onluq sistemi üzrə qurulmuşdu: tümən (10 min nəfər), minlik, yüzlük və on-

luq²⁹. Fərq onda idi ki, Çingiz xanın ordusunun əsasını köçəri maldar tayfalardan toplanmış döyüşçülər təşkil edirdi. İşğal olunmuş ölkələrin oturaq əhalisindən döyüşçü toplamaq üçün istifadə olunmurdu. Teymurun ordusunda isə əksinə, oturaq əhalidən olan döyüşçülər aparıcı rola malik idilər³⁰.

Maraqlı burasıdır ki, Teymur hökmdar olsa da, özünü xan və ya xaqan adlandırmırdı. O, yalnız “əmir” titulunu və “Kürəkən” (xanın kürəkəni mə’nasında) ləqəbini qəbul etmişdi.

Teymurun dövləti feodal torpaq sahibliklərinin məcmuu idi. Lakin Mavərənnəhri o, heç kimə verməmişdi, özünə saxlamışdı. Dövlətin feodal sahibliyinin bölünməsi nəticəsidir ki, onun ölümündən sonra dağılmağa başlamışdı. Nə qədər ki Teymur sağ idi, vassal feodallar tabeliyə dözürdülər, lakin bu müvəqqəti hal idi. Teymur öləndən sonra XV əsrin 20-ci illərində oğulları və nəvələri dövləti parçaladılar.

¹ Бартольд В.В. Соч. т. II, ч. 2, М., 1964, с. 29.

² *Yenə orada*, s. 28.

³ *История Узбекской ССР*, с. 295-296.

⁴ Rene Krouset. *Bozkır imperatorluğu. Çevirəni Dr. Ə. Rəşat Uzmen. İstanbul*, 1993, s. 209.

⁵ Bartold V. V. *Göst. əsəri*. s. 28.

⁶ *История Узбекской ССР*, с. 297; Rene Krouset. *Göst. əsəri*, s. 248; *Başar tarixində ən böyük imperiyanın yaradıcısı olan bu böyük tarixi şəxsiyyət öldükdən sonra üç gün ehsan verilmişdi. Nöyonların və ordu komandanlarının ailələrindən 40 nəfər gözəl qız seçilmiş, qiymətli paltar geyindirildikdən və zinatlər taxıldıqdan sonra axirətdə Çingizə qulluq etmək üçün öldürülmüş və onun qəbrinin ətrafında basdırılmışdı. Bu son dərəcə amansız və qəddar sərkində onun özünün yazdırdığına görə 100 döyüş keçirmiş və hamısında qalib gəlmişdi* (Rene Grouset. *Göst. əsəri*, s. 242).

⁷ *История Узбекской ССР*, с. 299.

⁸ *Yenə orada*, s. 306.

⁹ *Bu barədə: Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Армении и Азербайджане*, с. 272-274.

¹⁰ *Yenə orada*, s. 135-136.

¹¹ Федоров - Давыдов Г. А. *Курганы, идолы, монеты*. М., 1968, с. 73.

¹² Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды, с.26.

¹³ Yenə orada, s.29.

¹⁴ Yenə orada, s.30.

¹⁵ Batu xandan sonra qardaşı Bərkə Qızıl Ordanın xanı olmuşdu. O, islam dinini qəbul etmişdi. Lakin Batu xanın oğlu Sartak xristian dininə meyl edirdi və Bərkəyə qarşı mübarizəyə başlamışdı. Sartak Menqu xandan kömək almaq məqsədilə Kara Koruma getmişdi. Bunu eşidən Bərkə çadırına girib boğazına çati salaraq ağlamış və demişdi: - Allah, əgər Məhəmmədin dini və müsəlmanlıq həqiqət kimi doğrudursa, onda Sartaka qarşı hərəkətimin doğruluğunu göstər və sonra da üç sutka ağlamışdı. Üç gündən sonra Sartakın ölümlü xəbəri gəlmişdi (Fedorov-Davidov Q.A. Göst. əsəri, s.93).

¹⁶ Yenə orada.

¹⁷ Yenə orada.

¹⁸ Yenə orada, s.104.

¹⁹ Бартольд В.В. Соч., т.II, ч.2, с.27.

²⁰ Yenə orada, s.41.

²¹ Yenə orada, s.50.

²² Yenə orada.

²³ Yenə orada.

²⁴ Yenə orada, s.58.

²⁵ Yenə orada, s.59.

²⁶ История Узбекской ССР, с.314.

²⁷ Yenə orada, s.326.

²⁸ Бартольд В.В. Соч. т.II, ч.2, М., 1964, с.29.

²⁹ Yenə orada, s.38.

³⁰ Yenə orada.

NƏTİCƏ

Arxeoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, Tunc dövrünə keçid və metal silahların yaranması, mal-qaranın sür'ətlə artımı ilə əlaqədar olaraq e.ə.I minilliyin əvvəllərində Sibirdən və Altaydan qədim türk tayfalarının qərbə hərəkəti başlanmış və onlar Cənub-Şərqi Avropaya gəlmişdilər. Bunlar kimmerlər, skiflər və sarmatlar idilər.

Qədim dövrdə türk xalqlarının dövlət qurumunun iki tipi ayırd olunur: 1.Sırf köçəri maldar ellərin (kimmerlər, skiflər, saklar, massaqetlər, sarmatlar, şərqə hunlar) hərbi demokratiyaya əsaslanan qurumları; 2.Maldar ellərin oturaq əhalisi olan ölkələrdə hərbi demokratiya qurumları. İkinci qrup qurumların səciyyəvi cəhəti pul dövriyyəsinə malik olmaları idi. Xarəzm (e.ə.III - b.e.IV əsri), Kuşan (əranın ilk əsrləri) və b.

Erkən orta əsrlərdə də türk dövlət qurumlarının iki forması mövcud idi: 1.Sırf maldarların erkən feodal dövlətləri (Qərbi Hun dövləti, Avar, Bolqar, Suvar, Xəzər dövlətləri və b.). 2.Maldar ellərin oturaq əhalisi olan ölkələrdə siyasi qurumları (Türk xaqanlığı, Cücan, Tele və b. xaqanlıqlar).

Bu halda birinci qrupa aid dövlətlərdə pul və şəhərlər yox idi. İkinci qrup dövlətlərdə isə pul dövriyyəsi mövcud idi (Xəzər, Eftallar, Xarəzmşahlıq, Volqa Bulqar dövləti və b.).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı**Mənbələr**

- Аммиан Марцеллин. История. Пер. Ю. А. Кулаковского. 1908.
 Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в
 Средней Азии в древние времена. Тт. I-II. М.-Л., 1950;
 т. III. М.-Л., 1953.
 Византийские источники. Пер. Г. Д. Дестуниса. СПб., 1860.
 Diodor. Kitابخана. II, 33-34.
 Диодор Сицилийский. Историческая библиотека, II, 43, 7.
 Diodor, II, 43, 7.
 Захираддин Мухаммед Бабур. Бабурнаме. Ташкент, 1948.
 Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., 1990
 Плиний, IV, 15, 19.
 Plini, V, 19, 17.
 Феофилакт Симокатта. История. М., 1957.
 Herodot, I, 106.
 Herodot, I, 216.
 Herodot, IV, 19.
 Herodot, IV, 21
 Herodot, IV, 117.
 Homer. Odisseya. XI, 12-19.

Ümumiləşdirici əsərlər

- История Казахской ССР. Т. I. Алма-Ата, 1957.
 История Киргизской ССР. Т. I. Фрунзе, 1968.
 История Татарской АССР. Т. I. Казань, 1955.
 История Тувы. Т. I. М., 1964.
 История Туркменской ССР. Т. I. Ашхабад, 1955.
 История Сибири. Т. I. Л., 1968.
 История народов Восточной и Центральной Азии. М., 1986.
 История Узбекской ССР. Т. I. Ташкент, 1955.
 Киселев С. В. Древняя история Южной Сибири. М., 1951.
 Народы Сибири. М.-Л., 1960.
 Народы Средней Азии и Казахстана. Тт. I-II. М., 1962-1963.

Tədqiqatlar**Azərbaycan dilində**

- Vəli Həbiboğlu. Türk dünyasının qüdrətli hökmdarları, xaqanları,
 sərkərdələri. Birinci kitab. Bakı, 1995.
 Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994.

- Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, 1994.
- Qeybullayev Q.Ə. Bir daha Alban etnosunun etnik mənsubiyyəti haqqında // "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 1999, №1.
- Qeybullayev Q.Ə. Mənnaların və mədəyaların dillərinə aid türk-mənşəli leksik vahidlər (Yer və şəxs adları əsasında) // "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 2000-ci il, №1.
- Qumilyov L.N. Qədim türklər. Bakı, 1993
- Qüdrətov D. Türk xalqlarının tarixi. Bakı, 2000.
- Tofiq Köçərli. Qarabağ: yalan və həqiqət. Bakı, 1998.
- Əsməd Muxtarova. Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). Bakı, 1999.
- Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993.
- Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981.
- Ziya Göyalp. Türkçülüyn əsasları. Bakı, 1991.
- Məmmədov A. Oğuz səltənəti. Bakı, 1992.
- Məmmədov İ.M. Hunlar. Bakı, 1993.
- Muxtarova Ə.İ. Uyğur xaqanlığı // Tarix və onun öyrənilməsi problemləri. IV buraxılış. Bakı, 1995.
- Muxtarova Ə.İ. Peçeneq türk tayfasının tarixinə dair // Tarix və onun öyrənilməsi problemləri. IV buraxılış. Bakı, 1995.
- Muxtarova Ə.İ. Qədim türk etnosu - avarlar haqqında // Tarix və onun problemləri, 1997, №1.
- Muxtarova Ə.İ. Kanqlar və Kanq dövlətinin tarixinə dair // Tarix və onun problemləri, 1998, №1.
- Muxtarova Ə.İ. Türk xalqlarının tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı, 1994.
- Rəcəbov Ə., Məmmədov Ə. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993.
- Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. Bakı, 1992.
- Faruq Sümər. Oğuzlar. Bakı, 1992.
- Füzuli Bayat. Oğuz Elik ən'ənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı, 1993.
- Xropanyuk V.H. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı, 1995.
- Həmzə Vəli. Nüvədi kitabələri. Bakı, 1998.
- Cavad Hey'ət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, 1993.
- Türk dilində**
- Ahmet Zeki Toğan. Ümumi Türk tarihine giriş. İstanbul, 1946.
- Bahaeddin Ögel. Türk mifolojisi. I c. Ankara, 1989.
- Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. İstanbul, 1993.
- Əbdülqadir Domuk. Əski türk dövlətlərində inzibati-hərbi rütbə və terminlər. Bakı, 1999.
- Kemal Anadol. Orta Asya türk devletleri tarihi. İstanbul, 1996.

İslam qeoqrafiyaçılarına göre türkler ve türk ülkeleri. Hazırlayanı Dr. Ramazan Şeşen. Ankara, 1985.

Rene Krouset. Bozkır imperatorluğu. Çevirəni Dr. Ə. Reşat Uzmen. İstanbul, 1993.

Faruk Sümer. Karaqoyunlular. I-II c. Ankara, 1967.

Yusif Yusifov. Çini yazılı kaynaklarda eski türklerin izleri. XI Türk tarih Kongresinden ayribasım. Ankara, 1994.

Hüseyn Namiq Orkun. Oğuzlara dair. Ankara, 1935.

Avropa dillərində

Xarici dildə

Altheim F. Geschichte der Hunnen. Bd. I-IV. Berlin, 1959-1962.

Altheim F. Attila und de Hunnen. Baden, 1951.

Mullenhoff K. Über die Herkunft und Sprache der Pontischen Skuthen und Sarmaten. 1866-1867.

K. Cherhmann. Jes Chionites Heptalites. Paris, 1947.

Hamilton J.R. Toguz-Oguz et On Yigur. "Journal Asiatique", 1962, №250.

Rus dilində

Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор, ч. I, М.-Л., 1949.

Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. М., 1965.

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины Или. Алма-Ата, 1963.

Анохин В.А. Монеты скифского царя Атея. "Нумизматика и сфрагистика", т. II, М., 1965.

Антонов Н.К. Лексика по тюркологии. Якутск, 1984.

Артамонов М.И. Очерк древнейшей истории Хазар. Л., 1937.

Артамонов М.И. Скифо-Сибирское искусство звериного стиля. "Проблемы скифской археологии". М., 1971.

Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. Л., 1974.

Артамонов М.И. История Хазар. Л., 1962.

Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннем средневековье. Баку, 1993.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., 1989.

Бартольд В.В. Монгольская империя и Джаятайское государство. Соч. II, ч. 2, М., 1964.

Бартольд В.В. Соч. т. V, М., 1968.

Бернштам А.П. К вопросу о возникновении классов и государства у тюрков VI-VIII вв. Сб. Пятьдесят лет сочинения Ф.Энгельса. М.-Л., 1939.

- Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. Л., 1951.
- Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. т.1, М.-Л., 1953.
- Вишневецкая О.А., Итина М.А. Ранние саки Приаралья. "Проблемы скифской археологии". М., 1971.
- Волков В.В., Новгородова Э.А. Оленные камни Ушкйинувэра. "Первобытная археология Сибири". Л., 1975.
- Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991.
- Гинзбург В.В. Древнее население восточных и центральных районов Казахской ССР по антропологическим данным. Труды Института Этнографии АН СССР. Новая серия, т.33. М., 1956.
- Гоголев А.И. Скифо-Сибирские истоки традиционной культуры якутов. "Скифо-Сибирский мир". Новосибирск, 1997.
- Грантовский А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1974.
- Гроцкий Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняется естественное право и право народов, а также принципы публичного права. М., 1956.
- Грязнов М.П. Аржан-царский курган раннескифского времени. Л., 1980.
- Гумилев Л.Н. Поиски вымышленного царства. М., 1970.
- Гумилев Л.Н. Пространство и время Великой степи. "Декоративное искусство СССР", 1979, №5.
- Данилова Л.В. Дискуссионные проблемы теории докапиталистических обществ. "Проблемы истории докапиталистических обществ". М., 1968.
- Дестинус Г.С. Сказания Приска Панийского. "Уч. записки II отд. АН", тт. VII, вып. I, СПб, 1861.
- Дьяконов И.М. История Мидии. Л., 1956.
- Джафаров Ю. Гунны и Азербайджан. Баку, 1993.
- Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. М., 1986.
- Елницкий Л.А. Скифы Евразийских степей. Новосибирск, 1977.
- Каллистов Д.П. Свидетельство Страбона о скифском царе Атее. "Вестник древней истории", 1969, №1.
- Кемал Алиев. Античный Азербайджан: этнические трансформации и проблема тюркизации // "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 1999.

- Кононов А.Н. Опыт анализа термина турк. "Советская этнография", 1949, № 1.
- Корганов В.В. Конец Ордынского ига. М., 1984.
- Кудряшов В.К. Половецкая степь. М., 1948.
- Кузьмина Е.Е. В стране Кавата и Афрасиаба. М., 1977.
- Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата, 1972.
- Иловайский Д.И. Разыскания о начале Руси. М., 1882.
- Исчезнувшие народы. М., 1988.
- Литвински Б.А. Древние кочевники "Крыши мира". М., 1972.
- Макиавелли Н.Г. "Государь" и "Рассуждения на первые три книги Тита Ливия". СПб., 1869.
- Материалы по истории туркмен и Туркмени. Т.1, М.-Л., 1939.
- Марьяшев А.И., Рогожинский А.Е. "Звериний стил в петроглифах Казахстана" // "Скифо-Сибирский мир".
- Мартынов А.И. О мировоззренческой основе Скифо-Сибирского мира. Сб. "Скифо-Сибирский мир".
- Мелиоранский П. Об Орхонских и Енисейских надгробных памятниках с надписями.
- Мильюкова А.И. Вооружение скифов: "Свод археологических источников". М., 1964.
- Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История России. М., 1998.
- Мурад Аджи. Европа. Тюрки и Великая степь. М., 1998.
- Новосельцев А.П., Пацуто В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма. М., 1972.
- Окладников А.П. История Якутской АССР. Т.1. М., 1949.
- Окладников А.П. Восточная Сибирь в VII-IX вв. "Очерки истории СССР (III-IX вв.)". М., 1958.
- Основы Иранского языкознания. Древнеиранские языки. М., 1972.
- Очерки Истории СССР. III-IX вв. М., 1958.
- Петренко В.Г. Задачи и тематика конференции. "Проблемы скифской археологии". М., 1971.
- Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Армении и Азербайджане.
- Пиотровский Б.Б. Ванское царство. М., 1959.
- Плетнева С.А. Половцы. М., 1990.
- Плетнева С.А. Печенеги. Очерки истории СССР (III-IX вв.). М., 1958.

- Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Л., 1969.
- Руденко С.И. Горноалтайские племена и скифы. М.-Л., 1952.
- Степи Европейской части СССР в Скифо-Сарматское время. М., 1989.
- Смирнов К.Ф. Савроматы. М., 1964.
- Смирнов А.П. Скифы. М., 1966.
- Смирнов А.П. К вопросу о матриархате у савроматов. "Проблемы скифской археологии". М., 1971.
- Смиронов К.Ф. Сарматы и утверждение и политическое господство в Скифии. М., 1981.
- Стеблин-Каменский И.М. Флора иранской прародины. "Этимология - 1972". М., 1974.
- Тереножкин А.И. Киммерийские мечи и кинжалы. "Скифский мир". Киев, 1975.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. Киев, 1976.
- Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй Уйгурского государства X-XIV вв. М.-Л., 1966.
- Тот Т., Фирштейн А. Антропологические данные к вопросу о великом переселении народов. Авары и Сарматы
- Трубачев О.Н. Из материалов для этимологического словаря фамилий России. "Этимология-1966", М., 1968.
- Фадлун Эфэнди. 12 символов и олицетворений. Баку, 1998.
- Федоров -Давыдов Г.А. Курганы, идолы, монеты. М., 1968.
- Черненко Е.В. О времени и месте появления тяжелой конницы в степях Евразии. "Проблема Скифской археологии". М., 1971.
- Шапиров А.П. Историография с древнейших времен до 1917 года. М., 1993, с.18.
-

Yığılmağa verilmişdir: 02.05.2002.
Çapa imzalanmışdır: 16.05.2002.
Neşrin ölçüsü: 60x84 1/16.
Ofset kağızı №1. Fiziki çap vərəqi: 8,5.
Sayı: 500 ədəd.

NURLAR
neşriyyat - poliqrafiya

Hazır diopozitivlərdən «NURLAR» mətbəəsində çap olunmuşdur.

Sifariş: 38. Sayı: 500 ədəd.

Bakı, H.Zərdabi pr.-78.

Tel: (994 12) 977021, 971362. Faks: (994 12) 971295.

E-mail: nurlar@azdata.net